

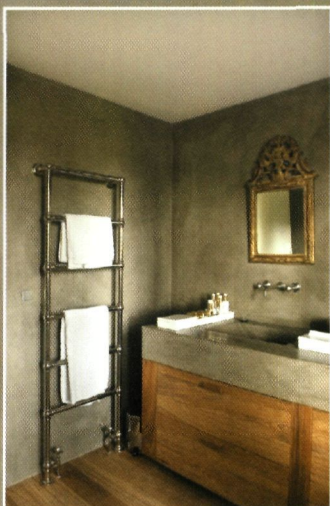
MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN & ARCHEOLOGIE 28/1
JANUARI-FEBRUARI 2009

TWEEMAANDELIJKS

M&L

NATUURLIJKE KLEUREN MAKEN HET VERSCHIL

hydraulische kalkmortels, kallei en tadelaktbepleistering UNILIT
buitengevelisolatiesystemen LIMETICS
kalkverven CORICAL
silicaatverven CORISILK en KEIM
marmerafwerkingen MARMOLUX, CORISTIL en DECORLUX
stucco venetiano PLASTELUX en VENESTUK

Certificaat
0602-0411-035-2

Arte
Constructo

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18 - B-2627 Schelle - Belgium
Tel. +32 (0)3 880.73.73 - Fax +32 (0)3 880.73.70
www.artestructo.be - info@artestructo.be

Cover: Archeologisch onderzoek in de O.L.V.-Basiliek van Tongeren (foto O. Pauwels)

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGIE

Redactie

Agentschap R-O Vlaanderen
Onroerend erfgoed
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel. 02-553 16 13 - Fax 02-553 16 05
E-mail: luc.tack@rwo.vlaanderen.be
Voorzitter: Luc Tack
Eindredactie: Marjan Buyle en Marcel M. Celis
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website: www.onroenderfgoed.be

Redactiecomité*

Ere-voorzitter: Edgard Goedleven
Ere-leden: Jo De Schepper,
Hedwig Van Den Bossche, Suzanne Van Aerschot
Voorzitter: Luc Tack
Kernredactie: Marjan Buyle, Marcel M. Celis,
Luc Tack, Herman Van den Bossche,
Peter Van den Hove
Redactie: Anna Bergmans, Jo Braeken,
Marc De Borgher, Jos Gijssels,
Catheline Metdepenninghen, Dieter Nuytten,
Greet Plomteux, Paul Van den Bremt,
Christine Vanthillo, Linda Wylleman,
Oswald Pauwels, Piet Geleyns

* Het redactiecomité is samengesteld uit erfgoedconsulenten van het Agentschap R-O Vlaanderen, Onroerend Erfgoed, en van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed

Advertentiewerving

J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: 050-36 25 89 - Fax: 050-37 33 64
E-mail: jancasier.brugge@telenet.be
www.jancasier.be

Druk

Die Keure
Kleine Pathoekeweg 3, 8000 Brugge
Tel.: 050-47 12 72 - Fax: 050-34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Agentschap R-O Vlaanderen
Onroerend erfgoed
Luc Tack
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel.: 02-553 16 13 - Fax: 02-553 16 05

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Abonnements-voorwaarden 2009

België: 40 € (ook losse nummers verkrijgbaar voor 7 €).

CJP'ers betalen: 28 €

Buitenland: 65 €

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr. 091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Phoenix-gebouw, Koning Albert II-laan 19 (bus 3), 1210 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 2008". U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

E-mail: diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Inhoud

- 8** Het archeologisch onderzoek in de O.L.V.-Basiliek van Tongeren.
De Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode
Annick Arts, Vanessa Vander Ginst, Alain Vanderhoeven en Geert Vynckier

- 32** De Antwerpse Eldorado – Van prestigieuze danszaal tot doordeweekse supermarkt
Cor Vanistendaal

- 49** Arthur Degeyter en het centrum voor kunstmatige inseminatie in Loppem
Celine Oosterlynck en Gwendoline Vermeire

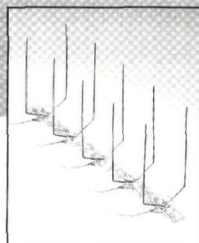
- 71** Summary

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!

Duivenmest is door zijn agressieve chemische bestanddelen één van de belangrijkste oorzaken van onomkeerbare beschadigingen aan gebouwen en monumenten.

Maar er is meer! De duif, maar vooral de duivenmest, brengt naast het cultuurpatrimonium ook onze gezondheid in gevaar door overbrenging van ziekten zoals ornithose, salmonella, psittacosis, e.a.,...

Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke afschrikkingmiddelen dat de duiven voorgoed weg houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

Kleine Breedstraat 37, B-9100 St.-Niklaas
Tel.: 03-776 84 39 - Fax: 03-777 35 09

BIRDEX®

Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International

cvba **PROFIEL**

Restauratie en Monumentenzorg

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom)
Muurschilderingen en stuc, Papier
Meubilair (wel en niet polychroom), Leder

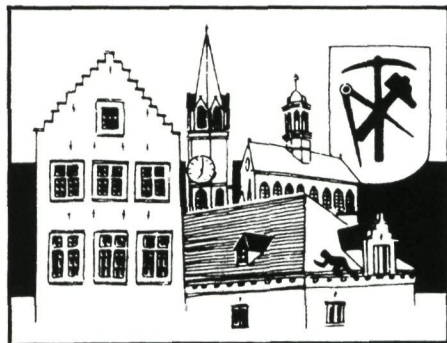
TEL.: 056 32 38 12
FAX: 056 32 38 13

GUIDO GEZELLESTRAAT 23
8560 WEVELGEM

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 26

MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65
E-mail: moreelsnv@euphony.net

Restauratie
Bouw

p.Nijs

www.pnijs.be

E3-LAAN 49 - 9800 Deinze

TEL 09 386 07 63 - FAX 09 380 35 71

p.nijs.nv@pandora.be

Dakwerken G. BOSCH
b.v.b.a.

Algemene Dak- & Restauratiewerken

Aartrijkestraat 109 - 8820 Torhout
Tel. 050-21 10 85 - Fax 050-22 06 17
GSM: 0485-02 00 50

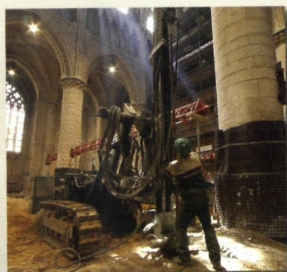
E-mail: geert@bvbabosch.be
Site: www.bvbabosch.be

Erkende aannemers
onder nr. 24040
Reg. nr. 051511

Erkenning: Klasse 2 Ondercategorieën: D8 - D12 - D16 - D22 - D24

DENYS

Denys nv - Industrieweg 124 - B-9032 Wondelgem
Tel +32(0)9 254 01 11 - Fax +32(0)9 226 77 71
info@denys.com - www.denys.com

WOUTIM

SCHILDERSBEDRIJF

Schildersbedrijf WOUTIM nv

Nijverheidsstraat 7
Industrieterrein 'BOKT'
3990 Peer
Tel.: 011-61 08 08
Fax: 011-61 08 09

Website: www.woutim.be
info: info@woutim.be

Rijkelijk geïllustreerd
met honderden kaarten,
foto's, prentkaarten
en situatieplannen.

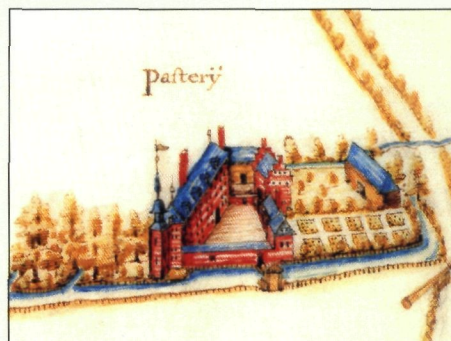
Boeiende lectuur.
Voor eigenaars
en beheerders
een onontbeerlijk
standaardwerk!

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Zuidoostelijk Brabant – Haspengouw

Geetbets, Hoegaarden, Kortenaken, Landen, Linter,
Tienen, Zoutleeuw

76 opstellen, waarin zowel cultuur-, kunst-, sociaal-economische, historische, dendrologische, tuinbouwkundige, architecturale, esthetische en zelfs ecologische aspecten aan bod komen. Aan de hand van literatuuronderzoek, archieven, oude postkaarten, familiekiekjes, oude 'figuratieve' kaarten, de zogenaamde Ferraris-kaart (1771-1775), kadastrale mutatieschetsen (vanaf 1833) en registers, oude stafkaarten (vanaf circa 1860) en gedetailleerd terreinonderzoek, wordt een indringend beeld geschetst van de ontwikkeling en huidige toestand van tuinen en parken in het zuidoosten van Vlaams-Brabant.

TECHNISCHE GEGEVENS

FORMAAT

21 x 29,7 cm

AANTAL PAGINA'S

272

KLEUREN- ILLUSTRATIES

390

ISBN

978-90-403-0275-6

AUTEURS

Roger Deneef, Jo Wijnant,
Greta Paesmans, Paul Kempeneers,
Lutgart Vrancken, Jacques Halfants,
Herlinde De Jaeck, André Cresens,
Luc Van Eeckhoudt, Chris De Maegd,
Monique Sisot, José Arnauts,
Hubert Pitsaer & Alphonse
Cartuyvels

EINDREDACTIE

Roger Deneef

PAPIER

Kunstdruk
Galerie Art Silk
135 g/m²

AFWERKING

Garengenaaid
gebrocheerd

PRIJS

45,00 euro

FOTOGRAFIE

Oswald Pauwels, Kris Vandevorst,
Jo Wijnant, Roger Deneef,
Herman Loosen, Greta Paesmans,
André Cresens, Guido Eckelmans

CONCEPT & COORDINATIE

Luc Tack

BESTELADRES

AGENTSCHAP R-O VLAANDEREN
ONROEREND ERFGOED

Diane Torbeyns

Koning Albert II-laan 19 (bus 3), 1210 Brussel

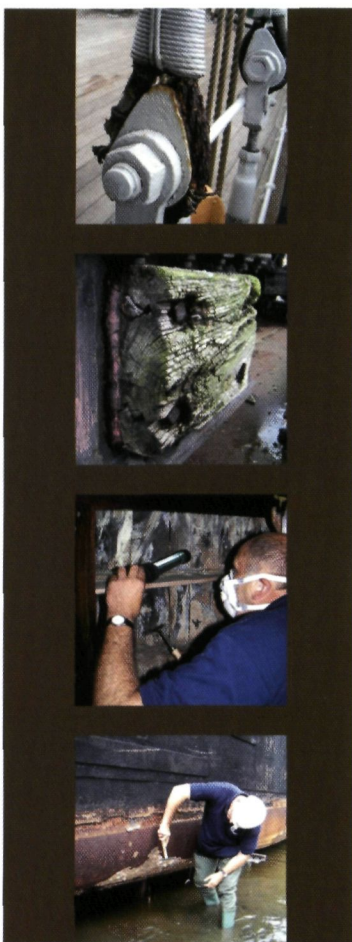
E-mail: diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be

Tel.: 02-553 16 13 – Fax: 02-553 16 05

Rekeningnummer: 091-2206040-95

IBAN: BE76-0912-2060-4095

BIC-CODE: GKCCBEBB

monumentenwacht
varend erfgoed

**Verantwoord omgaan met varend erfgoed
veronderstelt regelmatig onderhoud**

Dienstverlening

- > tijdig opsporen van gebreken
- > evaluatie van schade
- > aanbevelingen voor onderhoud en instandhouding
- > expertise en gespecialiseerd advies
- > rapport als basis voor onderhoudspremies

Word lid!

lidmaatschap:
€ 40 per jaar (incl.BTW)

inspectietarief:
€ 28 per uur (incl.BTW)

Monumentenwacht
uw partner in behoud en beheer

Met steun van de
Vlaamse overheid

www.monumentenwacht.be | info@monumentenwacht.be
Provinciale site | Scheepswerven Baasrode | Sint-Ursmarusstraat 141 | 9200 Baasrode

Generiek

Van basilica tot basiliek

De invoeging van een vloerverwarming in de Onze-Lieve-Vrouwbasiliek in Tongeren vormde de aanleiding tot een 3 meter diep archeologisch onderzoek en introspectieve blik op de genen van deze religieuze hoogplaats. Resten van een romeins *domus*, een badhuis, een 4de-eeuwse wellicht christelijke basilica en daaropvolgende Merovingische en Karolingische kerken getuigen van het continu en intensief gebruik van deze uitzonderlijk gaaf bewaarde site.

Vier auteurs – Annick Arts, Vanessa Vander Ginst, Alain Vanderhoeven en Geert Vynckier – zijn dan ook nauwelijks van het goede te veel om, niet eens exhaustief, de resultaten verhelderend samen te vatten.

El Dorado

In tijden waar het aanbod aan ontspanning nog beperkt was, kon dansen bogen op een ruim en toegewijd publiek.

Van de ruim 200 danszalen die Antwerpen ooit telde bleef, op een schaarse overlever na, helaas zo goed als niets bewaard, hoewel ...

Dat ook de gevels van een supermarkt wel eens een minder alledaags verleden aan het oog onttrekken, wil Cor Vanistendael hier met veel enthousiasme en documenten ter staving in evenzoveel woorden kwijt.

Een 'gezonde' modernist

Achtereenvolgens opgeleid aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in Brugge, het Sint-Lucas-instituut in Gent en het Hoger Architectuurinstituut *La Cambre* in Brussel distilleerde de West-Vlaming Arthur Degeyter uit deze geografische en ideologische smeltkroes een eigen, ambigue stijl, twijfelend tussen conservatief traditionalisme en vooruitstrevend modernisme.

Typerend voor zijn streven is ongetwijfeld het voormalig Centrum voor Kunstmatige inseminatie, in Loppem, sinds kort beschermd en weldra herbestemd.

Deze merkwaardige figuur, diens oeuvre en het KIC in het bijzonder, worden door Celine Oosterlinck en Gwendoline Vermeire bij dezer uitvoerig toegelicht.

*Annick Arts, Vanessa Vander Ginst,
Alain Vanderhoeven en Geert Vynckier*

HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN DE O.L.V.-BASILIEK VAN TONGEREN. DE ROMEINSE EN VROEGMIDDELEEUWSE PERIODE

►
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
badgebouw uit het
einde van de 3de
en het begin van
de 4de eeuw

De binnenrestauratie met gepaard gaande noodopgraving in de sinds 1936 als monument beschermde O.L.V.- Basiliek in Tongeren is afgerond. Deze gefaseerde opgraving – die in 1999 startte en met een onderbreking tot het voorjaar van 2008 liep – werd voorafgaand aan de aanleg van een vloerverwarming en een museumkelder uitgevoerd en resulteerde in de volledige onderkeldering van de basiliek tot op een diepte van 3 m onder het vloerniveau. Het opgegraven bodemarchief leverde informatie over 20 eeuwen schijnbaar onafgebroken occupatie op de site. In dit artikel worden enkele voorlopige resultaten be-

licht: de overgang van de Romeinse naar de vroegmiddeleeuwse periode, een periode in onze geschiedenis waarover algemeen zeer weinig gekend is (1).

EEN UITZONDERLIJK BODEM- ARCHIEF

De Onze-Lieve-Vrouwe Basiliek van Tongeren is niet alleen bovengronds één van de belangrijkste monumenten van ons land. Ondergronds herbergt ze ook nog eens een uitzonderlijk rijk en complex bodemarchief (2). Toen meer dan tien jaar geleden het besluit werd genomen om in het kader van de binnenrestauratie van de kerk, een vloerverwar-

ming en een museumkelder aan te leggen, drong zich dan ook de noodzaak op om dit bodemarchief integraal op te graven, voor zover het door de bouwwerkzaamheden vernield zou worden. Nu – zowat een decennium na de eerste proefopgravingen – is het archeologisch veldwerk voltooid.

Het heeft een opgravingsarchief voortgebracht, waartoe ondermeer 270 veldtekeningen op A0-formaat en 61720 fotografische opnames behoren, naast de beschrijvingen van 6094 sporen, 2775 dozen met mobiele vondsten en 3020 grondmonsters. Verder zijn 120 Romeinse en middeleeuwse architectuurfragmenten opgegraven. Tot slot werden 350 middeleeuwse en postmiddeleeuwse inhuma-ties geborgen. Dit archief uitwerken en publiceren, opdat het brede publiek er kennis van zou kunnen nemen en de vakwereld de informatie bij het schrijven en herschrijven van de geschiedenis zou kunnen gebruiken, is één van de grote uitdagingen waarmee de archeologische erfgoedzorg in Vlaanderen de komende jaren zal worden geconfronteerd (3).

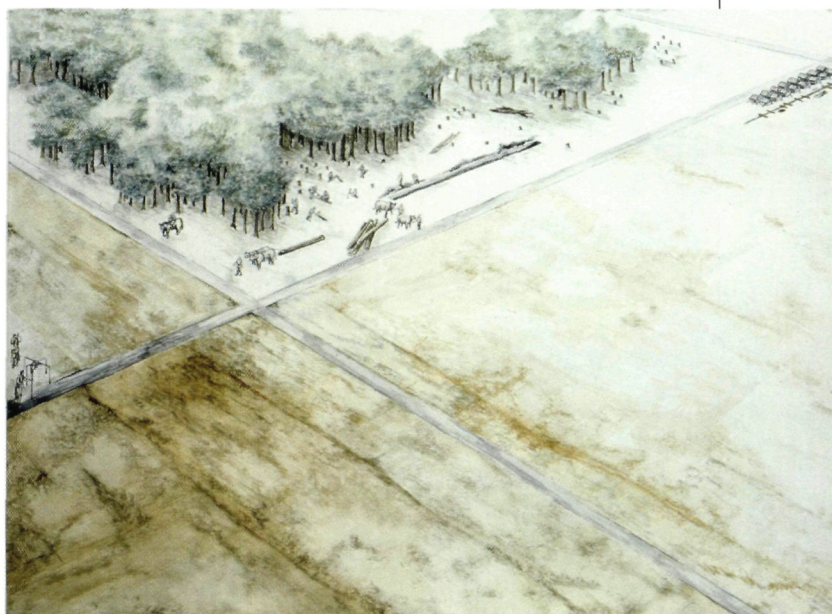
Het toeval wil dat twee andere sites in de regio, waarvan de geschiedenis nauw met die van de O.L.V.- Basiliek van Tongeren verwant is, de Sint-Servaas Basiliek van Maastricht en haar omgeving en de Place Saint Lambert te Luik, waar eertijds de Sint-Lambertskathedraal stond, in het recente verleden gelijkaardige projecten hebben gekend. In Maastricht vond veldwerk plaats van de jaren 1950 tot het midden van de jaren 1980 (4). In Luik werden in de jaren 1980 en 1990 diverse noodopgravingen uitgevoerd (5). Voor beide vindplaatsen zijn ondertussen onderzoeksprogramma's opgestart en is de uitwerking en publicatie in uitvoering. Wanneer we erin slagen voor Tongeren een gelijkaardig project te verwezenlijken en zo in het Vlaamse deel van dit drieluik kunnen voorzien, zullen op termijn de bevindingen van de drie historische sites een unieke bijdrage leveren tot het invullen van kennishiaten of het herschrijven van delen van de gekend geachte geschiedenis van de Lage Landen.

DE VROEG-ROMEINSE TIJD

Evolutie van de bewoning

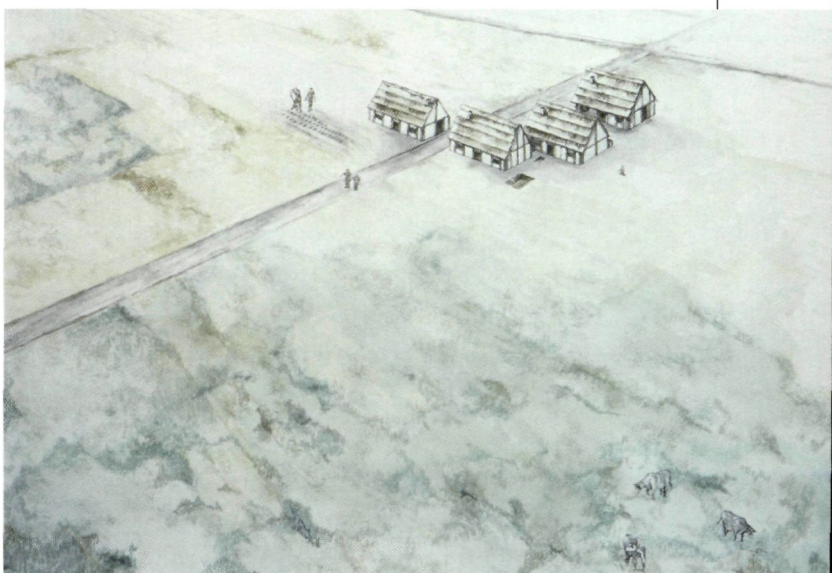
Het opgravingsterrein in de O.L.V.- Basiliek sluit aan op een sector van de Romeinse stad, waar de voorbije decennia, naar aanleiding van nieuwbouwprojecten, grote oppervlakten door middel van

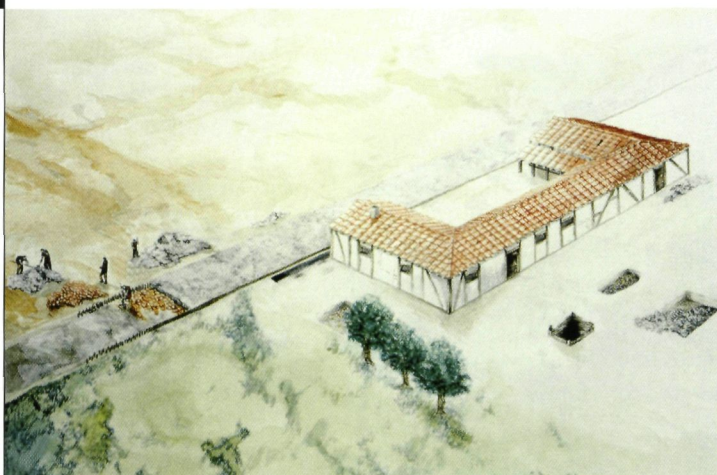
noodopgravingen gedocumenteerd werden (6). De opgravingen in de basiliek reikten doorgaans niet tot de diepte waarop zich de oudste Romeinse woonniveaus bevinden. We moeten er dan ook van uitgaan dat de bewoningsgeschiedenis uit die tijd er op dezelfde wijze verlopen is als op de omliggende opgravingsterreinen (7). Dat is een verantwoorde hypothese, zolang de weinige waarnemingen die men in de huidige kerk heeft kunnen doen daar niet in tegenspraak mee zijn. Zo mogen we veronderstellen dat de oudste sporen er verband houden met de kortstondige aanwezigheid van het Romeinse

▲ Tongeren:
Kielenstraat: reconstructie van de eerste Romeinse fase
(de militaire aanwezigheid omstreeks 10 voor Christus)

▼ Tongeren:
Kielenstraat: reconstructie van de tweede Romeinse fase
(inheemse woonstalluizen in de eerste decennia na Christus)

▲ Tongeren:
Kielstraat: reconstructie van de derde Romeinse fase (geromaniseerde houtlemen stadswoningen van omstreeks het midden van de 1ste eeuw)

leger op de Tongerse heuvelrug omstreeks 10 voor Chr. In die tijd werd door deze organisatie het bestuurscentrum of de *civitas* hoofdplaats van de *Tungri* aangelegd. De Romeinse soldaten verbleven er in tenten en ondiep gefundeerde houten barakken, waartussen kuilen en greppels werden gegraven. Deze uitgravingen en het afval dat ze bevatten werden op alle onderzochte terreinen in de omgeving van de O.L.V.-Basiliek waargenomen en zijn de enige sporen die nu nog van de kortstondige militaire aanwezigheid aan het einde van de 1ste eeuw voor Chr. getuigen. Dezelfde opgraving-

terreinen hebben ons geleerd dat de eerste permanente bewoners zich in het begin van de 1ste eeuw na Chr. in de stad zijn komen vestigen. Dat zij zogenaamde woonstalhuizen in inheemse stijl bewoonden, toont aan dat zij uit de regio van Tongeren zelf afkomstig waren. Het woonstalhuis dat, zoals de naam het zegt, een woon- en een stalgedeelte onder één dak verenigt, is immers het traditionele woonconcept van de inheemse, voor-Romeinse bevolking van onze streken. De zone van de O.L.V.-Basiliek moet in die tijd op één of andere manier van dergelijke erven deel hebben uitgemaakt. Nog voor het midden van de 1ste eeuw worden overal op de omliggende terreinen de woonstalhuizen vervangen door houtlemen stadswoningen die zowel in hun plattegrond als in de gebruikte bouwtechnieken Romeins geïnspireerd zijn. Typisch Romeinse bouwtechnieken zijn het gebruik van funderingsbalken in plaats van ingegraven staanders en de decoratie van de representatieve ruimten met muurschilderingen. Romeins is ook de complexe schikking van de woonvertrekken omheen centrale binnenplaatsen.

Stadsbrand

In 69 of 70 na Christus, tijdens de zogenaamde opstand van de Bataven, wordt de stad door een brand verwoest. De bovenkant van de brandlaag die aan deze gebeurtenis herinnert, met daarin het puin

► Tongeren:
Kielstraat: rood en zwart gekleurde brandlaag van 69/70 na Christus

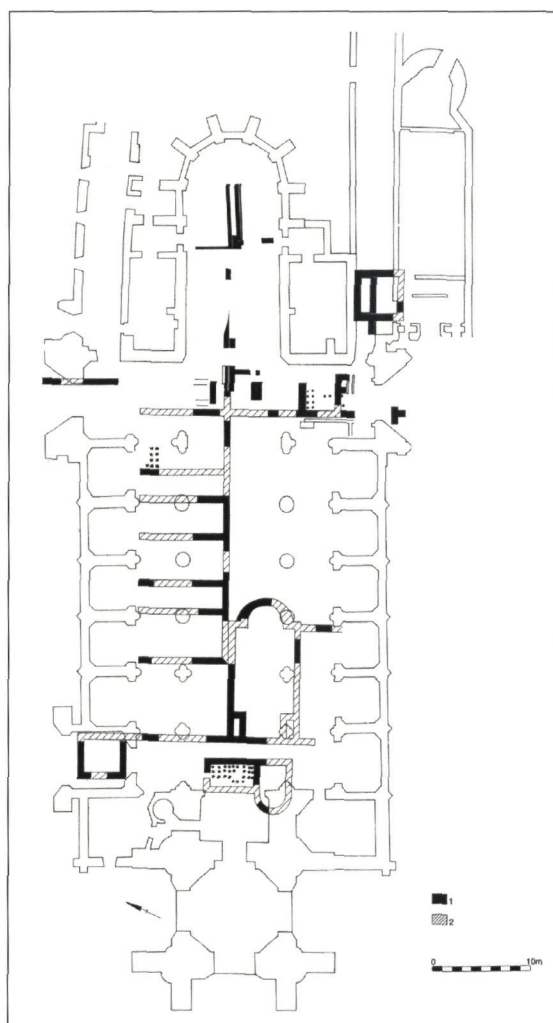

van de geromaniseerde houtlemen stadswoningen, is doorgaans het oudste niveau dat tijdens de opgravingen in de huidige kerk bereikt wordt. Slechts één enkele maal – tijdens fase 1 van de werken – konden oudere sporen onderzocht worden.

De brand van 69 of 70 na Christus veroorzaakte ingrijpende veranderingen in de stadsontwikkeling van Romeins Tongeren en het is pas van de daarop volgende periode dat we voor het terrein van de O.L.V.- Basiliiek het overzicht van de vroeg-Romeinse bewoningsevolutie kunnen maken. Algemeen lijkt het erop dat het stadsdeel van de basiliiek en zijn omgeving tot dan toe overal een gelijkaardige ontwikkeling heeft gekend. Na de brand van de Batavenopstand ontstaat meer diversiteit. Op sommige plekken blijft men houtlemen constructies bouwen, op andere introduceert men na verloop van tijd steenbouw. Er zijn plaatsen aan te wijzen waar zich ambachtelijke activiteiten concentreren, terwijl andere zones door luxueuze stadswoningen worden ingenomen. Maar de plek van de O.L.V.- Basiliiek lijkt daarin een wat aparte positie in te nemen. Daar bevindt zich reeds aan het einde van de 1ste eeuw een rijke stadswoning of domus, voor een belangrijk deel in steen opgericht. Op de omliggende terreinen verschijnen woningen met een vergelijkbare luxe en rijkdom pas later.

Een provinciaal-Romeinse stadswoning

Het vroeg-Romeinse bodemarchief onder de O.L.V.- Basiliiek biedt zowel unieke mogelijkheden als onoverkomelijke hindernissen voor het reconstrueren van een stedelijke elitewoning in de *civitas*hoofdplaats van de *Tungri*. Enerzijds liggen op de plekken, waar het vroeg-Romeinse bodemarchief niet door latere bouw- en graafactiviteiten is aangetast, de best bewaarde resten van Romeinse private woningbouw die tot nu toe in Tongeren zijn opgegraven. Anderzijds is het bijna onmogelijk van deze domus een overzichtsplattegrond te reconstrueren, omdat op talrijke plaatsen die voor de reconstructie van de plattegrond cruciaal zijn, de vroeg-Romeinse gebouwresten door funderingen van de latere kerken vernield werden. Het feit dat de woning een bouw- en verbouwingsgeschiedenis van meer dan twee eeuwen heeft gekend en bovendien tweemaal door een brand is vernield, éénmaal kort na het midden van de 2de eeuw en éénmaal in de tweede helft van de 3de eeuw, maakt het reconstructiewerk niet eenvoudiger. Zo kort na het voltooien van het veldwerk kunnen we dan ook geen afgewerkt overzicht van de complexe geschiedenis van

◀ Tongeren:
O.L.V.-Basiliiek:
schematische
plattegrond van de
stadswoning uit de
vroege keizertijd
(einde 1ste eeuw –
tweede helft
3de eeuw)
(VIOE /
M. Kelchtermans)

deze uitzonderlijke woning voorleggen. Maar een selectie van de gedane registraties kan alvast een idee geven van het potentieel dat het opgravingsarchief bevat voor de reconstructie van het leven in een provinciaal-Romeinse stadswoning. We beperken ons tot een beschrijving van de resten in een drietal sectoren van de opgraving.

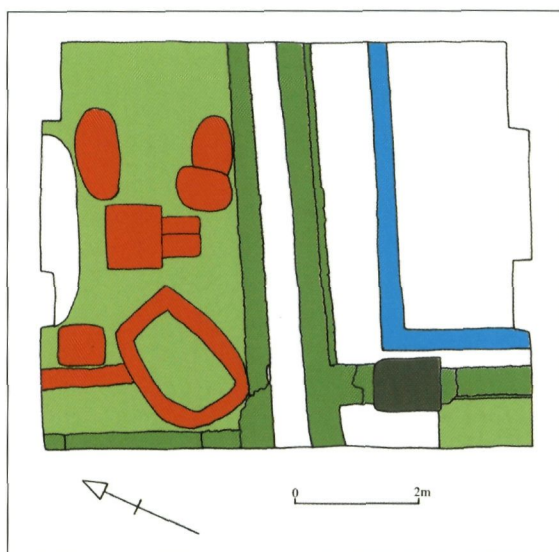
De zone van het hoogkoor van de huidige kerk bevond zich in de Romeinse tijd op slechts een tiental meter van een noord-zuid georiënteerde straat van het stedelijk stratennet en we mogen dan ook aannemen dat de *domus* op deze verkeersweg uitgaaf. De onderzoekssleuf die we op de stadswoning hebben kunnen openen toont een twee eeuwen durende herschikking van open binnenplaatsen en bebouwde zones en een regelmatig wisselen van functies.

Een eerste fase

In een eerste fase, aan het einde van de 1ste eeuw en in de eerste helft van de 2de eeuw, werd het noordelijke gedeelte van deze zone door een werkplaats in

beslag genomen en het zuidelijke gedeelte door een ommuurde en van een klein afdak voorziene open binnenplaats. Paradoxaal genoeg heeft een brand kort na het midden van de 2de eeuw, die beide gebouwonderdelen in as legde, tevens bijgedragen tot de bewaring van allerhande constructie-elementen. Van de werkplaats konden we de westelijke en zuidelijke muren registreren. De stenen sokkels daarvan waren nog gedeeltelijk bewaard. Van de houtlemen bovenbouw was niets meer overgebleven.

► Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van het hoogkoor:
plattegrond van de
eerste fase van de
stadswoning uit de
vroege keizertijd
(VIOE /
M. Kelchtermans)

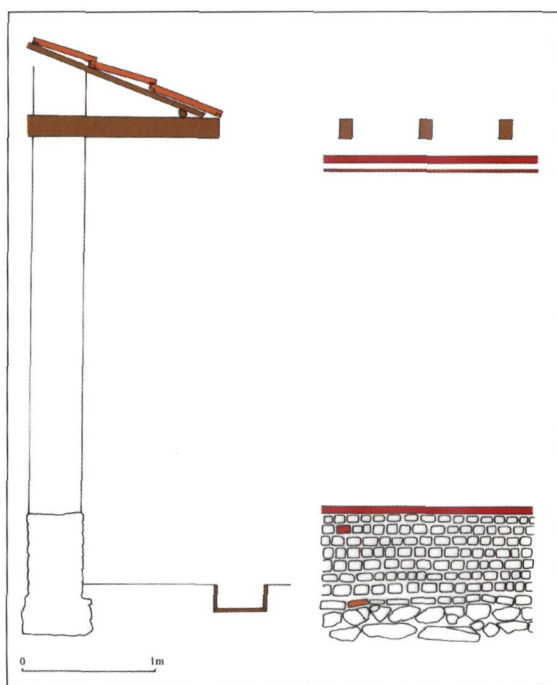
▼ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van het hoogkoor:
eerste fase van de
stadswoning uit de
vroege keizertijd:
uitzicht op de
resten van de
werkplaats

Binnen de muren bevond zich een opeenhoging van diverse lemen vloeren met daarop de resten van haarden en oventjes met een ambachtelijke functie. Mogelijk gaat het om een bronsgietersatelier. Van de open binnenplaats is vooral nog de noordelijke omheiningmuur bewaard gebleven. De stenen sokkelmuur bevindt zich nog *in situ* omdat ze als fundering voor een latere muur heeft gediend. De houtlemen bovenbouw is door de brand verkoold en als het ware gebakken en vervolgens op de binnenplaats omgevallen, waar we ze vrijwel over de volledige oppervlakte hebben kunnen opgraven. Daardoor konden we vaststellen dat de zijde van de muur die vanop de binnenplaats zichtbaar was met een witte pleisterlaag bedekt was. Onderaan was die laag versierd met een rode band en bovenaan met een rode lijn en rode band. Op ca. 3,5 m boven de overgang van de stenen sokkelmuur naar de houtlemen bovenbouw staken houten balken door de muur. Dat blijkt uit de rechthoekige holten die op regelmatige afstand in de witte bepleistering bewaard zijn gebleven. Deze balken droegen blijkbaar een ca. 1 m breed afdak, waarvan heel wat gebroken dakpanfragmenten op de omgevallen muur in de binnenplaats zijn aangetroffen. In de binnenplaats

◀ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van het hoogkoor:
eerste fase van de
stadswoning uit de
vroegke keizertijd:
uitzicht op de open
binnenplaats met de
resten van de ver-
brande en omgeval-
len houtlemen wand

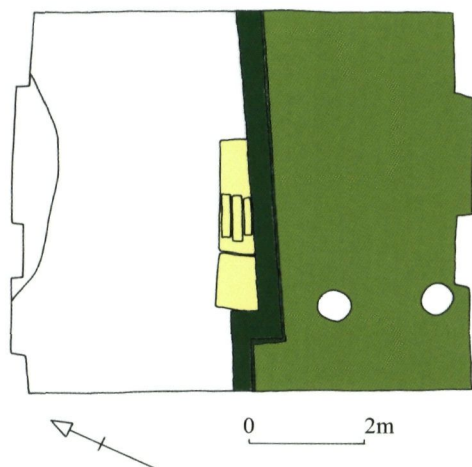
is immers op ca. 1 m van de omheiningsmuur een verkoold houten afwateringskanaal aangetroffen, ongetwijfeld bedoeld om het van het afdak stromend regenwater op te vangen.

Een tweede fase

In een tweede fase, in de tweede helft van de 2de eeuw en de 3de eeuw, was de situatie net omgekeerd. In het noordelijke gedeelte van de zone be-

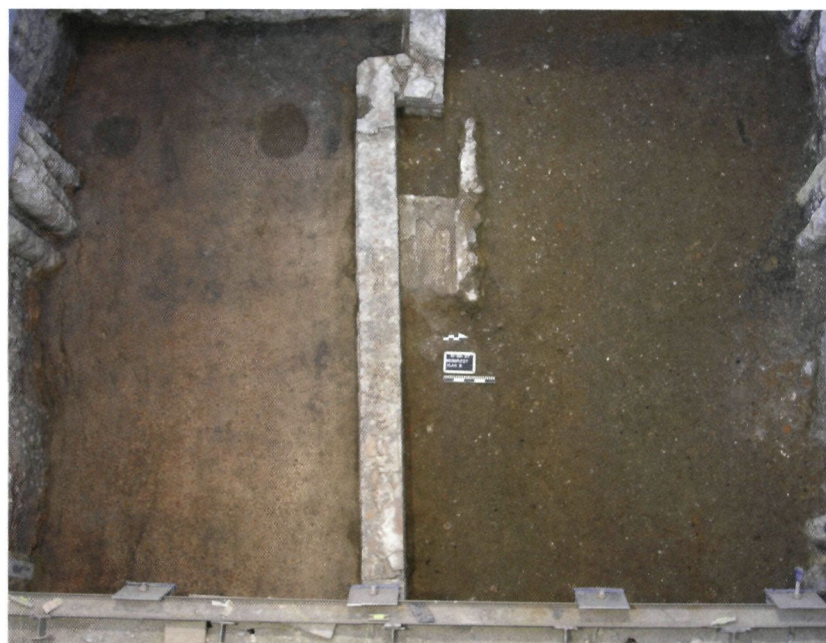
vond zich een open binnenplaats en in het zuidelijke gedeelte hebben we een deel van een zaalvormig vertrek aangetroffen. Dat het noordelijke gedeelte zich in die tijd buitenshuis bevond, blijkt ondermeer uit de afwezigheid van vloerniveaus en de aanwezigheid van enkele zogenaamde kalkkuilen, houten kuipen, waarin tijdens bouwwerkzaamheden gebluste kalk zo luchtdicht mogelijk bewaard werd, in afwachting van de verwerking ervan tot kalkmortel. Op de bodems van deze kalkkuilen waren nog verschillende plankafdrukken zichtbaar. Over vrijwel de gehele zuidelijke helft van het kijkenster strekte zich een vloer in beton of *opus caementicium* uit. Deze vloer werd aan de noordzijde door een stenen muur begrensd, waarop het onderste gedeelte van een muurschildering bewaard was gebleven. Het betreft een afwisseling van zwarte panelen en rode tussenpanelen. Op de zwarte panelen stonden scènes afgebeeld uit een verhaal waarin Priapus – ondermeer de mythologische beschermer van de boomgaarden – een centrale rol moet gespeeld hebben. Op één van de scènes kon deze godheid immers geïdentificeerd worden. De exacte inhoud van het verhaal ontgaat ons echter. De aanwezigheid van dergelijke scènes op de muren en de omvang van de zaal, minstens 7 x 4 m, suggereren dat we hier niet met een eenvoudig woonvertrek te maken hebben, maar eerder met een ontvangstruimte van een vooraanstaand lid van de Tongerse

◀ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van het hoogkoor:
eerste fase van de
stadswoning uit de
vroegke keizertijd:
reconstructie van de
noordelijke muur
van de open
binnenplaats

▲
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van het hoogkoor:
plattegrond van de
tweede fase van de
stadswoning uit de
vroeg keizertijd
(VIOE /
M. Kelchtermans)

▼
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van het hoogkoor:
tweede fase van de
stadswoning uit de
vroeg keizertijd:
noordelijke muur
van de ontvangst-
zaal met *in situ*
bewaarde muurschil-
deringen

▲
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van het hoogkoor:
tweede fase van de
stadswoning uit de
vroeg keizertijd:
uitzicht op de ont-
vangstzaal met roze
vloerbeton in het
zuiden en de open
binnenplaats in het
noorden

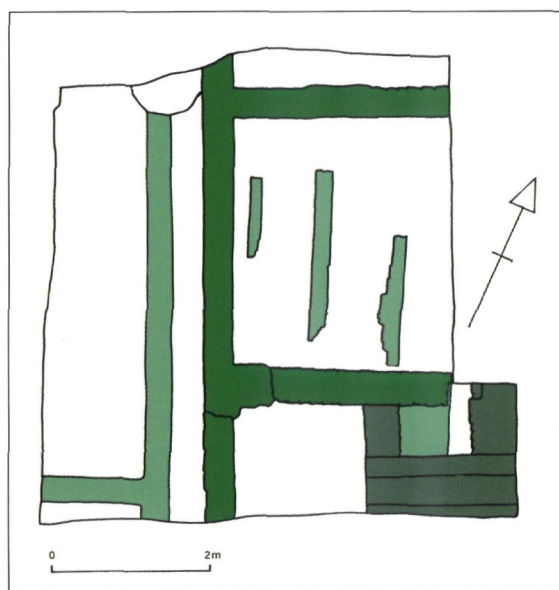

aristocratie. In de tweede helft van de 3de eeuw werd deze zaal, zoals de rest van de stadswoning, door een brand vernield.

Een Romeins badgebouw

De zone van de zuidelijke dwarsbeuk van de O.L.V.-Basiliek toont een ander gedeelte van de domus. Hier bevinden we ons naar alle waarschijnlijkheid in of nabij het badgebouw. In een eerste grote

bouwfase werd dit gedeelte van het opgravingterrein door een drietal vertrekken ingenomen. In het meest noordelijke lag een vloer in *opus caementicium*, in het middelste een planken vloer en in het meest zuidelijke weer een vloer in *opus caementicium*. Na verloop van tijd heeft men het laatstgenoemde vertrek tot een stookruimte of *praeefurnium* omgebouwd. Van daaruit werd een vloerverwarming of *hypocaustum* op temperatuur gebracht, waarvan we in een aangrenzende sector nog gedeelten hebben kunnen opgraven. Ten westen van deze drie vertrekken kon een houten afwateringskanaal opgetekend worden. Het betreft een uitgeholde boomstam, waarin oorspronkelijk nog een loden binnenbekleding was aangebracht. Dit kanaal bevindt zich in de grote centrale binnenplaats van de domus, waar ook de waterput was aangelegd. De grote stadsbrand, kort na het midden van de 2de eeuw na Christus, maakte een einde aan deze

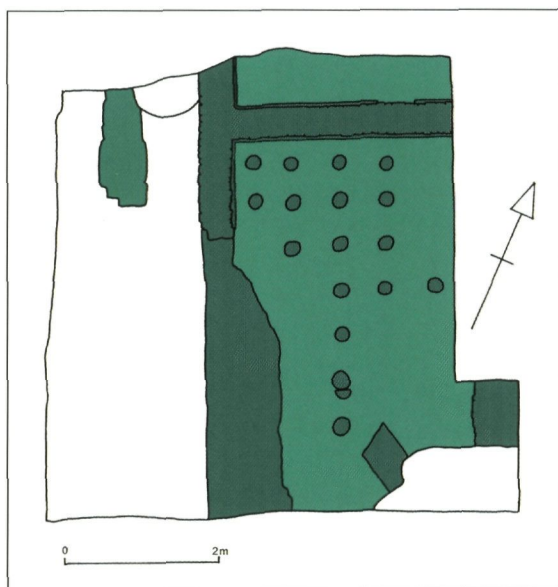
◀
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van de zuidelijke
dwarsbeuk: platte-
grond van de eerste
fase van de stads-
woning uit de
vroeg keizertijd
(VIOE /
M. Kelchtermans)

▼
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van de zuidelijke
dwarsbeuk: uitzicht
op de eerste fase
van de stadswoning
uit de vroege
keizertijd

► Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van de zuidelijke
dwarsbeuk: platte-
grond van de twee-
de fase van de
stadswoning uit de
vroeg keizertijd
(VIOE /
M. Kelchtermans)

▼ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van de zuidelijke
dwarsbeuk: uitzicht
op de tweede fase
van de stadswoning
uit de vroeg
keizertijd

een stenen goot vervangen. Nadat de vloer van het noordelijke vertrek nog eens opgehoogd en hersteld werd, maakte de stadsbrand van de tweede helft van de 3de eeuw een definitief einde aan de lange geschiedenis van dit gedeelte van de domus.

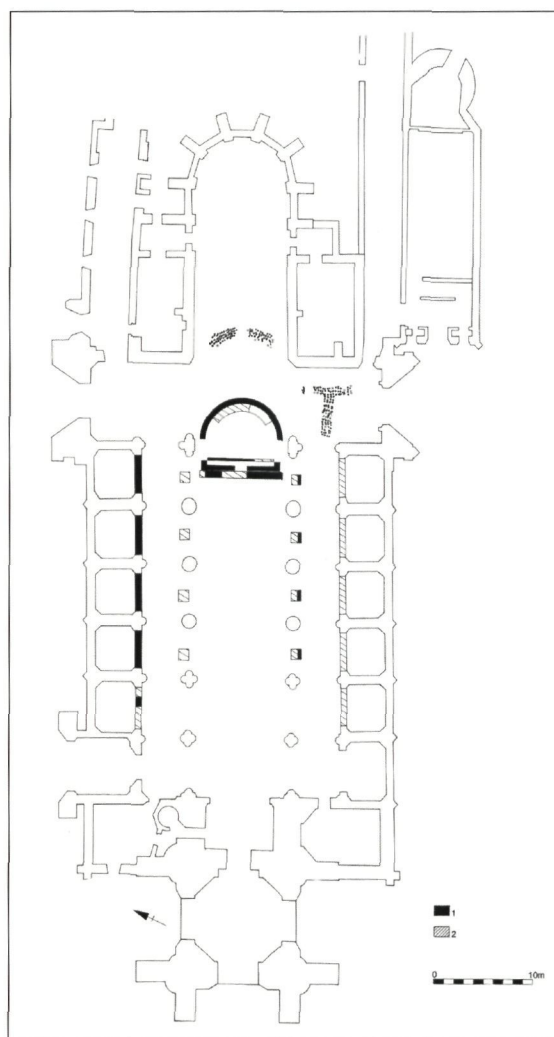
Van aula tot christelijke cultusplaats?

Een derde zone situeert zich in de westelijke vleugel van de stadswoning. Ze neemt een speciale plaats in de geschiedenis van de domus in en verdient daarom bijzondere aandacht. Op de plattegrond van de huidige kerk gaat het om een zone die nu door het doksaal en de aansluitende gedeelten van de middenbeuk en het noordportaal worden ingenomen. Op de plattegrond van de Romeinse stadswoning betreft het de westelijke vleugel van deze woning en twee losstaande constructies ten westen en ten noorden daarvan. In de westelijke vleugel bevindt zich een rechthoekige zaal met een apsis aan de oostzijde. Dit is waarschijnlijk de aula, het belangrijkste vertrek van de domus, waar de heer des huizes zijn cliënteel en andere relaties als Romeinse handelaren of gezagsdragers ontving. Het is niet helemaal duidelijk of het vertrek van in het begin op die plek was aangelegd, of pas naar aanleiding van een verbouwingsfase in de westelijke vleugel werd geïntegreerd. Zoals gezegd is de stadswoning in de tweede helft van de 3de eeuw door een brand in as gelegd en definitief opgegeven. Er zijn echter aanwijzingen dat de aula, al dan niet na een herstelling, is blijven voortbestaan. Terwijl alle andere muren van de domus min of meer tot op of tot net boven het toenmalige loopvlak zijn afgebroken en hun funderingen bewaard zijn gebleven, tonen de muren van de aula een ander afbraakpatroon. Zij zijn volledig ontmanteld en hun funderingen zijn tot op de bodem uitgebroken. Vermoedelijk is dat in de eerste helft van de 4de eeuw gebeurd, toen vlakbij de nieuwe stadsmuur werd gebouwd of toen vervolgens binnen de nieuwe stadsmuur een monumentale basilica werd opgericht. De geïsoleerde zaal met apsis zou op die manier dateren uit de tijd tussen de verwoesting van de stad door de Franken aan het einde van de 3de eeuw en de bouw van een nieuwe stadsmuur in de eerste helft van de 4de eeuw, een periode waarover we voor Tongeren volledig in het duister tasten. In dezelfde overgangperiode wordt vlak ten westen van de oude aula een klein badgebouw aangelegd, met een door middel van een *hypocaustum* verwarmd vertrek en een badkuip. Ten noorden van dit badgebouw en van de al dan niet gerestaureerde zaal met apsis werd een stenen bassin gebouwd, mogelijk ten behoeve van de watervoorziening van het badgebouw. De functie van

ontwikkeling. In een tweede grote bouwfase wordt deze vleugel van de domus vervolgens herschikt. Gedeeltelijk gebruik makend van de oude muren wordt de oppervlakte waar zich aanvankelijk drie vertrekken bevonden nu over twee kamers verdeeld. In de noordelijke kamer lag een vloer in *opus caementicium*, in de zuidelijke troffen we de betonnen basis van een *hypocaustum* aan, waarop nog de indrukken van de steunpijlertjes voor de echte vloer zichtbaar waren. De stookruimte moet zich onmiddellijk ten zuiden van het vertrek bevonden hebben, maar is door de bouw van latere kerkfunderingen vernield geworden. Het houten afwateringskanaal in de centrale binnenplaats is nu door

▲
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
waterbekken uit het
einde van de 3de
en het begin van
de 4de eeuw

◀
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
schematische platte-
grond van de basili-
ca uit de late
keizertijd
(VIOE /
M. Kelchtermans)

deze merkwaardige constellatie van gebouwen laat zich niet achterhalen. Evenmin komen we te weten of het complex geïsoleerd stond of van een groter geheel deel uitmaakte. In de tekst die volgt zullen we argumenteren dat op de plek van de O.L.V.-Basiliek in de laat-Romeinse tijd een vroegchristelijke kerk stond. Een spannende, maar onmogelijk te bewijzen hypothese is dat het complex van de voormalige aula al een Christelijke cultusplaats was.

DE LAAT-ROMEINSE TIJD

Basilica

Waarschijnlijk na de bouw van de laat-Romeinse stadsmuur wordt op het terrein van de ontmantelde domus een monumentale driebeukige basilica gebouwd. Tijdens de opgraving werden van dit bouwwerk een gedeelte van de noordelijke buitenmuur, fragmenten van de funderingen van vier pijlers tussen de middenbeuk en de zuidelijke zijbeuk en een groot gedeelte van de apsis aan de oostzijde aange-

troffen. Aan de hand van deze enkele architectuurresten is in te schatten dat de breedte van de basilica ca. 20 m bedroeg. De lengte is niet meer te bepalen, maar was minstens 27 m. De buitenmuren waren ca. 60 cm dik. Twee van de bewaarde pijlerfunderingen tussen de zuidelijke zijbeuk en de middenbeuk waren 1,20 m lang en twee andere 1,50 m. Hun breedte is niet meer vast te stellen, daar ze gedeeltelijk tijdens de aanleg van de 12de-eeuwse, romaanse funderingen werden weggebroken. De onderlinge afstand van de bewaarde funderingen bedraagt ca. 6 m, maar vermoedelijk stonden in de Romeinse basilica oorspronkelijk om de 3 m pijlers. Op de plekken waar men tussen de waargenomen pijlerfunderingen bijkomende exemplaren mag verwachten, bevinden zich nu de funderingen van de 13de-eeuwse, gotische zuilen.

Op verschillende plekken in het schip waren delen van twee op elkaar aangelegde vloeren bewaard gebleven. De oudste vloer bestond uit aangestampte aarde, waarop een dunne laag grijze mortel was

aangebracht. De jongste vloer was ca. 10 cm dik en in *opus caementicium* uitgevoerd. In de apsis was maar één vloer aangelegd. Hij bestond uit een ca. 10 cm dikke laag *opus caementicium*, op een funderingslaag van vuursteenblokken en dakpanfragmenten uitgestort. Het vloerniveau in de apsis bevond zich ca. 50 cm hoger dan de oudste vloer in het schip en ca. 40 cm boven de jongste.

De apsis zelf heeft een diameter van ongeveer 7 m. Tegen de binnenwand was de basis van een gedeelte van een stenen zitbank bewaard. Centraal in de apsis tekenen zich cirkelvormige afdrukken van roze kalkmortel op de vloer af. Het gaat om acht afdrukken, met een onderlinge afstand van ca. 1 m, die een perfecte achthoek beschrijven. Ze herinneren eraan dat op die plek een achthoekig of cirkel-

1.
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
apsis
van de basilica uit
de late keizertijd

2.
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
basis van een
stenen zitbank in
de apsis van de
basilica uit de late
keizertijd

3.
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
indrucken van één
van de cirkelvormig
pijlertjes van een
achthoekig monu-
mentje in de apsis
van de basilica uit
de late keizertijd

vormig monumentje heeft gestaan, dat op pijlertjes was gezet, die met cirkelvormige, waarschijnlijk hergebruikte *hypocaustum* tegels waren opgebouwd. Aan één afdruk was nog te zien dat de voegen tussen de *hypocaustum* tegels en de vloer, en wellicht ook tussen de op elkaar gestapelde *hypocaustum* tegels onderling met witte kalkmortel dichtgemaakt waren. Het monumentje moet een diameter van

naar schatting 1,35 m gehad hebben. Verder was de zone van de apsis van het middenschip gescheiden door een muurtje dat tweemaal door een nieuw is vervangen. Bij elke vervanging werd het nieuwe muurtje wat meer naar het westen verplaatst. Het eerste was nauwelijks 30 cm breed. Het tweede, dat zowel in het noorden als in het zuiden in een rechte hoek in de richting van de apsis knikte, had een

◀ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
resten van drie
elkaar in de tijd
opvolgende schei-
dingsmuurtjes tussen
de apsis en het
schip van de basili-
ca uit de late
keizertijd

breedte van ca. 40 cm. Het derde was ongeveer 70 cm breed. In de as van de basilica waren deze muurtjes onderbroken voor trapconstructies die het hoogteverschil tussen de vloeren in het schip en de verhoogde vloer in de apsis overbruggen.

Datering

Voor de datering van de basilica beschikken we over enkele directe en indirecte aanwijzingen. Onder de stenen bank tegen de binnenwand van de apsis kwam een imitatie van een munt van Tetricus aan het licht, een keizer van het zogenaamd Gallische deelrijk die van 271 tot 274 regeerde. Imitaties van diens munten circuleerden in onze streken op grote schaal aan het einde van de 3de en het begin van de 4de eeuw. De bouw van de basilica dateert bijgevolg van die tijd of later. De munt is anders gezegd een terminus *post quem* voor de constructie van de basilica. Bovendien is het onwaarschijnlijk dat het gebouw vóór de aanleg van de nabijgelegen laat-Romeinse stadsmuur werd opgericht. Een 14C-datering van een houten funderingspaal die aan de noordzijde van de stad onder de laat-Romeinse stadsmuur werd opgegraven situeert de bouw van de omwalling in de jaren 260 na Christus (± 50 jaar) (8). De basilica zou dan uit de eerste helft van de 4de eeuw kunnen dateren. Tegen de buitenkant van de

apsismuur bevond zich een ophogingspakket van donkerbruine tot zwarte aarde. Dit pakket wordt op dit ogenblik in zijn geheel uitgezeefd. Het zeefwerk heeft al enkele honderden laat-Romeinse munten opgeleverd. De jongste daarvan geven in principe aan vanaf wanneer het pakket tegen de reeds bestaande apsismuur werd gestort. Ze zijn met andere woorden een terminus ante quem voor de bouw van de basilica. Op dit ogenblik zijn dat munten van keizer Gratianus (367-383), maar zoals gezegd is het zeefwerk nog niet voltooid. De basilica is bijgevolg in die periode of daarvoor gebouwd.

Een uitbreiding van de basilica?

Ten oosten en ten zuidoosten van de basilica zijn op twee plaatsen funderingen van aangepunte palen gevonden die in min of meer regelmatige rijen van vier waren ingeheid. In het lage koor van de huidige kerk beschrijven ze een boog met een diameter van ca. 7 m. In het huidige zuidtransept van de kerk gaat het om noord-zuid en oost-west gerichte palenrijen. Gezamenlijk laten ze zich tot het oostelijke gedeelte van een plattegrond van een driebeukige basilica reconstrueren. De palen zelf zijn uitgetrokken of in de loop der eeuwen vergaan. Alleen cirkelvormige holten herinneren nog aan hun bestaan. Merkwaardig genoeg waren boven deze paalfunderingen noch resten van stenen muren, noch uitbraaksporen van stenen funderingen te zien. Bovendien zijn nergens anders op het opgravingsterrein gelijkaardige funderingen aangetroffen. Na het inheien van een deel van de funderingspalen heeft men blijkbaar ervan afgezien het bouwproject te voltooien. We kunnen ook op geen enkele manier uitmaken of deze onvoltooide muren ouder of jonger dan de hierboven beschreven basilica zijn. Daar de palen doorheen de muren en vloeren van de vroeg-Romeinse domus zijn ingeheid en door dezelfde laag bruine aarde worden afgedekt, waarvan de jongste munten een terminus ante quem voor de bouw van de basilica zijn, dateren deze onafgewerkte funderingen uit de laat-Romeinse tijd. Ofwel is men begonnen met de bouw van de basilica, is men om een onbekende reden op een gegeven moment met de werken gestopt en heeft men beslist de bouw een stuk naar het westen te verleggen. Ofwel is men gestart met de bestaande basilica naar het oosten te vergroten en heeft men om één of andere reden deze uitbreidingswerken niet voltooid.

Bisschop Servatius

De sporen van de binnenarchitectuur suggereren dat het gebouw als vroegchristelijke kerk was ingericht. De stenen voetbank tegen de binnenwand

►
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
bemonstering van
het ophogingspakket
van donkerbruine
aarde ten noorden
van de basilica uit
de late keizertijd

van de apsis kan men als de basis van een priesterbank interpreteren, het achthoekige of cirkelvormige monumentje in het centrum van de apsis kan als reliekschrijn gefungeerd hebben, terwijl de muurtjes tussen het koor en het schip van de basilica het voor de priesters gereserveerde gedeelte van de rest van de bouw afscheidden. Bovendien bevindt deze laat-Romeinse basilica zich uitgerend op de plaats waar van in de vroege middeleeuwen tot op de dag van vandaag kerken hebben gestaan die allemaal exact dezelfde oost-west gerichte as hebben. Als we de hypothese van een Christelijk cultusgebouw mogen aannemen, dan staan we hier mogelijk voor de resten van de enige Romeinse bisschopskerk van ons land. Het is dan al gauw aanlokkelijk om de bouw van de kerk te associëren met Servatius, de enige laat-Romeinse bisschop van de *Tungri* die we uit de historische bronnen kennen. Deze Servatius wordt in een viertal in de laat-Romeinse tijd gedateerde teksten vermeld. Zo weten we dat hij omstreeks het midden van de

4de eeuw betrokken was bij de leerstellige strijd tegen de zogenaamde ariaanse ketterij (9). Hij nam deel aan de concilies van Serdica in 343 (*Athanasius, Apologia secunda* 49, 1, nr. 85) en van Rimini in 359 (*Sulpicius Severus, Chronicon* II, 44). Bovendien weten we dat hij in 350 lid van een diplomatieke missie van de usurpator Magnentius naar het keizerlijk hof van Constantius II in Antiochië was en in dat verband in Alexandrië een onderhoud met bisschop Athanasius had (*Athanasius, Apologia ad Constantium* 9). Een vierde bron, de akten van het concilie van Keulen in 346 (*Concilia Galliae* I, 27 en 29), zijn een middeleeuwse vervalsing. Dit concilie heeft nooit plaatsgevonden, maar de historici zijn het erover eens dat de bisschopslijst die voor de vervalsing gebruikt werd wel authentiek is en waarschijnlijk op een ander, mogelijk Gallisch concilie betrekking heeft. Twee paragrafen uit 6de-eeuwse geschriften van Gregorius van Tours (*Historia Francorum* II, 5 en *De gloria confessorum* 71) verhalen hoe een bisschop Aravatius van Tongeren zijn

▲
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van het laagkoor:
apsisvormige funde-
ring van ingehaide
aangepunte palen
uit de late keizer-
tijd

bisschopszetel naar Maastricht verplaatste. Door- gaans identificeert men deze Aravatus met bis- chop Servatius van Tongeren. Het gaat hier wel- licht om legenden, wellicht door de dan in Maastricht zetelende Merovingische bisschoppen gecreëerd of getransformeerd, ter legitimering van hun titel van bisschop van Tongeren (10). Gregorius situeerde de gebeurtenissen verkeerdelijk ten tijde van de invallen van de Hunnen die in de 5de eeuw plaatsvonden. Het is overigens niet uitgesloten dat de bouw van een Merovingische kerk (zie verder) van Tongeren op de plek van de oude Romeinse basilica een initiatief van één van de in Maastricht zetelende bisschoppen van de *Tungri* was.

DE VROEGE MIDDELEEUWEN

Een Merovingische kerk

Het ziet ernaar uit dat de ondergrond van de O.L.V.- Basiliek van Tongeren één van de weinige oorden in ons land is, waar de middeleeuwen als het ware naadloos op de oudheid aansluiten. Tijdens de opgravingen werden overblijfselen van een Merovingische kerk aangetroffen. Met een lengte van 18 m en een breedte van 11 m was deze kerk een stuk kleiner dan de laat-Romeinse basilica. De bouwers van deze kerk maakten gebruik van een deel van de oude Romeinse bisschopskerk die op dat ogenblik misschien nog vrijwel ongeschonden rechtstond. Aan de oostzijde werd de bestaande muur van de laat-Romeinse apsis immers aan de binnenkant verbreed. De resten van de oude

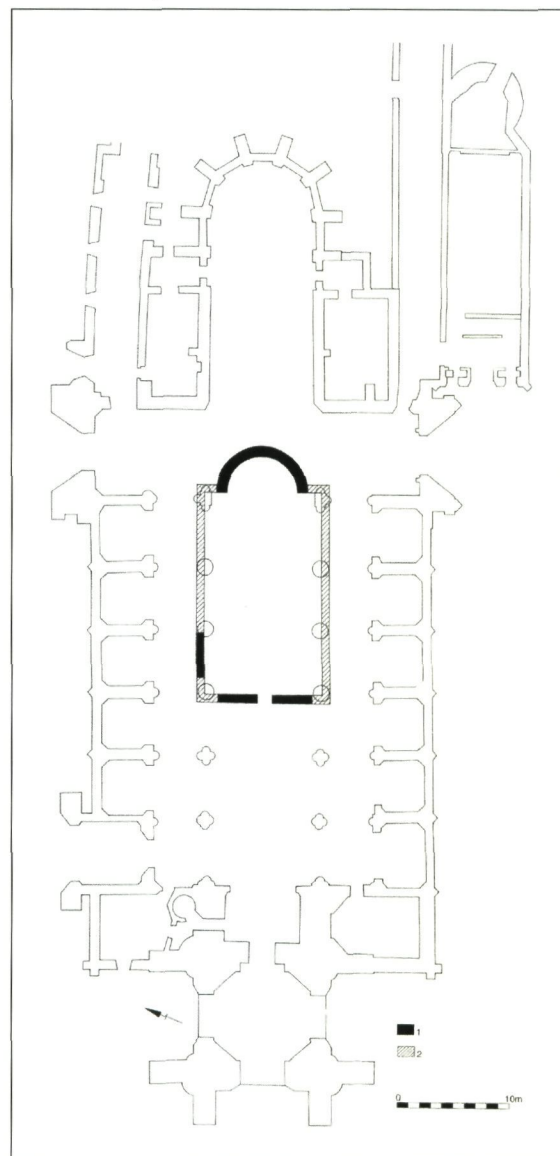
Romeinse vloer en priesterbank verdwenen onder een ca. 0,5 m dik ophogingspakket van zorgvuldig gesorteerd hergebruikt bouwpuin. Van onder naar boven herkennen we een laag Romeinse dakpan- fragmenten en vuursteenblokken, een laag gele en grijze kalkmortel en een laag fragmenten van rood beschilderde wandpleister. Het laatstgenoemde ma- teriaal is waarschijnlijk afkomstig van het jongste van de muurtjes die in de Romeinse basilica het hoger gelegen koor van het lager gelegen kerkschip scheidden. Dat de bouwers van de Merovingische kerk dit materiaal in de verhoging van de apsis kon- den verwerken, versterkt het vermoeden dat het laat-Romeinse gebouw op dat ogenblik nog vrijwel

▼
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
fundering van de
vloer in de
Merovingische apsis

▼
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
schematische platte-
grond van de

Merovingische kerk
(VIOE /
M. Kelchtermans)

intact was. De lagen bouwpuin waren met zorg op elkaar gelegd en dienden als fundering voor de vloer van de Merovingische apsis. Deze vloer zelf is in de loop van de vroege middeleeuwen diverse malen opgehoogd. De oudste vloer bestond uit een laag witte kalkmortel op een basis van Romeinse dakpanfragmenten. Daarop werd op een gegeven moment een dunne laag groen zand gestrooid, waarop een nieuwe vloer van roze kalkmortel werd gestort. Tot slot werd daarop nog eens een derde vloer van gele leem aangelegd. In de as van de apsis werd op

een gegeven moment een rechthoekige uitgraving gemaakt, die zich uitstrekt van de plek waar ooit het achthoekige of cirkelvormig Romeinse hypothetische reliekschrijn had gestaan tot de plaats waar zich de laatantieke bisschopszetel moet bevonden hebben. Daarop heeft een rechthoekige gemetselde constructie gestaan, waarvan de functie ons ontgaat. Mogelijk was het een cenotaaf. Het monument maakte geen deel uit van het oorspronkelijke bouwplan, maar is tijdens een interieurwijziging van de Merovingische kerk opgericht, daar men

◀ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
sporen van een
mogelijke cenotaaf
in de apsis van de
vroegmiddeleeuwse
kerken

voor de uitgraving de eerste vroegmiddeleeuwse vloer van witte kalkmortel doorsneden had. Voorts hebben we kunnen vaststellen dat het monument minstens aan de zijanten bepleisterd was. De aanzet van die bepleistering was nog op de tweede vroegmiddeleeuwse vloer van roze kalkmortel te zien. Nog later heeft men het achterste gedeelte weer uitgebroken en mogelijk vervangen door een onbekende constructie, waaraan alleen maar een cirkelvormig uitbraakspoor in groene kalkmortel ter hoogte van de plek van de Romeinse bisschops-

zetel herinnert. De vele verbouwingen van dit gedeelte van het koor illustreren dat men het in de vroege middeleeuwen als een bijzondere plek beschouwde.

Een Karolingisch bouwproject

Afgezien van slecht bewaarde fragmenten van de noordelijke buitenmuur kennen we van de Merovingische kerk nog alleen maar de westelijke buitenmuur, waar zich ook de ingang bevond. Een 14C-datering van houtskool die uit de mortel van

VROEGMIDDELEEUEWSE MUURSCHILDINGEN

Eén van de vele bijzondere vondstcategorieën die de opgravingen in de O.L.V.-Basiliek van Tongeren aan het licht brachten zijn de resten van vroegmiddeleeuwse muurschilderingen. Deze resten bevonden zich niet meer *in situ* op muren, maar lagen in een puinlaag die tijdens de afbraak van de Karolingische kerk tot stand was gekomen en die op vele plaatsen in de ondergrond van de huidige kerk bewaard was gebleven. Plaatselijk was deze puinlaag zelfs nog meer dan een halve meter dik. Zij wekt daardoor de indruk als fundering voor de vloer van de romaanse kerk gediend te hebben. Naast de gebruikelijke hoeveelheden steenslag en kalkmortel bevatte ze een klein aantal aardewerkscherven, vele tientallen fragmenten *opus signinum* en grote aantallen fragmenten van muurschilderingen. Het aardewerk kan globaal in de 10de en/of 11de eeuw gedateerd worden, de stukken *opus signinum*, geometrisch uitgezaagde vloer- en wandplaatjes in diverse soorten marmer en andere natuursteen, zijn waar-

schijnlijk hergebruikt Romeins materiaal. De muurschilderingen blijken uit verschillende fasen van het bestaan van de Karolingische kerk te dateren. Op sommige fragmenten zijn immers tot drie op elkaar aangebrachte decoraties te zien.

Uitgeschreven bronnen is bekend dat Karolingische paleizen en kerken rijk versierd waren, dat muurschilderingen nauw met de architectuur verbonden waren en dat men groot belang hechtte aan iconografische programma's (1). Maar van de vroegmiddeleeuwse monumentale schilderkunst is weinig gekend. Dat geldt in het bijzonder voor de streken benoorden de Alpen. Terecht wordt daar gesproken van "*Fragmente einer verlorenen Kunst*" (2). De schaarse ensembles die zich nog op hun oorspronkelijke plaats bevinden worden af en toe aangevuld met collecties gefragmenteerd materiaal dat tijdens opgravingen wordt aangetroffen. Aan deze laatste categorie kunnen we nu een groot aantal fragmenten uit de puinlaag van de vroegmiddeleeuwse kerk van Tongeren toevoegen. Deze fragmenten zijn bovendien per m² ingezameld, zodat het mogelijk is ruimtelijke verspreidingen en misschien zelfs indirect een relatie van bepaalde decoraties met de architecturale geleding van de kerk te leggen.

▼ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
fragment van de
interieurdecoratie
van de Karolingische
kerk waarop drie
op elkaar aan-
gebrachte muur-
schilderingen
zichtbaar zijn

- (1) Bekend is met name de beschrijving door Ermoldus Nigellus van de muurschilderingen in de Pfalz van Ingelheim in zijn lofdicht voor Lodewijk de Vrome ("*In honorem Hludovici imperatoris Christianissimi*").
- (2) PREISLER M., *Fragmente einer verlorenen Kunst. Die Paderborner Wandmalerei, in 799. Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III in Paderborn, Mainz, 1999*, p. 197-206

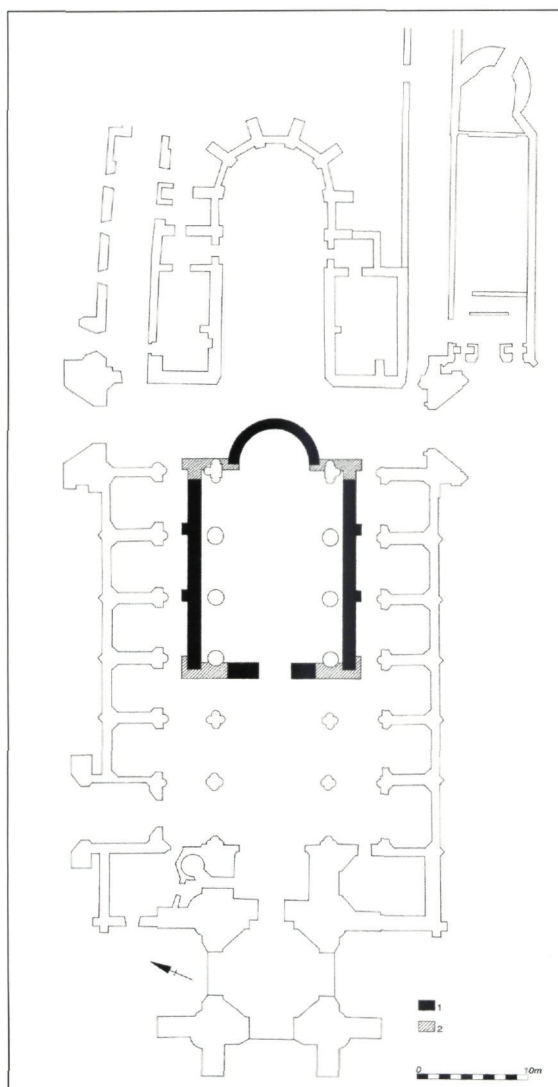

1	
2	3

1.
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
ingangen van de
vroegmiddeleeuwse
kerken

2.
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
schematische platte-
grond van de
Karolingische kerk
(VIOE /
M. Kelchtermans)

3.
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
noordelijke buiten-
muur van de
Karolingische kerk

VROEGMIDDELEEUWSE SARCOFAGEN

Tijdens de opgravingen kwamen vier sarcofagen aan het licht. Het gaat telkens om onversierde, trapeziumvormige exemplaren in Franse kalksteen, waarvan één een bijpassend deksel had en een ander een groter deksel, dat er oorspronkelijk niet bij hoorde. De sarcofagen werden op drie afzonderlijke locaties gevonden en kenden alle een christelijke oriëntatie met het hoofdeinde in het westen.

In de zone van de zuidelijke dwarsbeuk werden twee sarcofagen aangetroffen die naast elkaar waren geplaatst tegen de kettingmuur van de romaanse dwarsbeuk die eveneens de fundering vormt van de huidige dwarsbeuk. De interpretatie van deze vondsten wordt bemoeilijkt door de schade die de stabilisatiewerken op deze plaats veroorzaakten. De groutmortel waarmee de funderingen ter versteviging geïnjecteerd werden, liep in de sarcofagen en bovendien was er een voorafgaande grondsondering net tussen de twee sarcofagen terecht gekomen. Eén sarcofaag, zonder deksel, bevatte onder een pakket bruine grond en puin een anatomisch correct onderlichaam. De rest van het skelet was vernield door de sondering. De andere sarcofaag, met

een groter deksel, bleek leeg te zijn. Uit de plaats van de sarcofagen kunnen we afleiden dat ze zich niet op hun oorspronkelijke plek bevonden.

In dezelfde ruimte werden twee fragmenten van een sarcofaag als bouw materiaal in een fundering van een muurtje aangetroffen, dat op basis van de stratigrafie uit de vroege middeleeuwen dateert.

Onder de trap van de huidige noordsacristie werd een sarcofaag gevonden, gevuld met puin, zonder skelet en zonder deksel. Het voeteinde ontbrak. Ook deze sarcofaag bevond zich niet *in situ*.

De sarcofaag in de noordelijke zijbeuk was reeds eerder gekend. Tijdens een onderzoek van Benoit Geukens in de jaren 1960 werd een gat gemaakt vanuit een kelder onder de aanliggende zijkapel door de romaanse kettingmuur en stootte men toevallig op de onderkant van de sarcofaag. Het gaat om een exemplaar met bijhorend deksel, waarbij het voeteinde uitgeklopt was en verlengd met kalkstenen en Romeinse pannen. De vondst van een bijeengeschoven skelet in een kuil net ten zuiden van de sarcofaag doet vermoeden dat men de oorspronkelijke bewoner naast de sarcofaag herbegra-

◀ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
zone van de zuidelijke dwarsbeuk met 2 sarcofagen

▶ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
sarcofaag met deksel en met verlenging van het voeteinde in de noordelijke zijbeuk

ven heeft en deze verlengd heeft voor de begra-
ving van een andere, grotere persoon. Beide ske-
letten werden met de 14C-methode gedateerd.
Het skelet naast de sarcofaag dateert omstreeks
660-820 na Christus, dat in de sarcofaag om-
streeks 680-880 na Christus. Deze dateringen en
de stratigrafie van de sarcofaag - onder de vloer
van de romaanse kerk - geven aan dat deze zich
wellicht nog *in situ* bevond. De begravingen ma-
ken wellicht deel uit van een groter grafveld dat
vermoedelijk helemaal rondom het eenbeukige
Merovingische kerkgebouw werd aangelegd. Er
werden eveneens enkele gemetste wigvormige
graven in de buurt aangesneden.

De vier sarcofagen werden beschadigd in de on-
dergrond aangetroffen. Buiten de aangehaalde
beschadiging van twee exemplaren tijdens de sta-
bilisatiewerken, raakten ze ook alle sterk bescha-
digd bij het lichten ervan. Ondertussen zijn drie
exemplaren opnieuw gemonteerd en is de grout-
mortel verwijderd (1). Op basis van de actuele
stand van onderzoek is het mogelijk om - met de
nodige voorzichtigheid - te komen tot een typolo-
gie en een eerste ruwe datering van vroegmid-
deleeuwse sarcofagen (2). Een nauwkeurige regi-
stratie en stilistische en petrografische studie van
de Tongerse sarcofagen en de deksels in combina-
tie met de opgravingsresultaten dringt zich op
voor een juist begrip ervan.

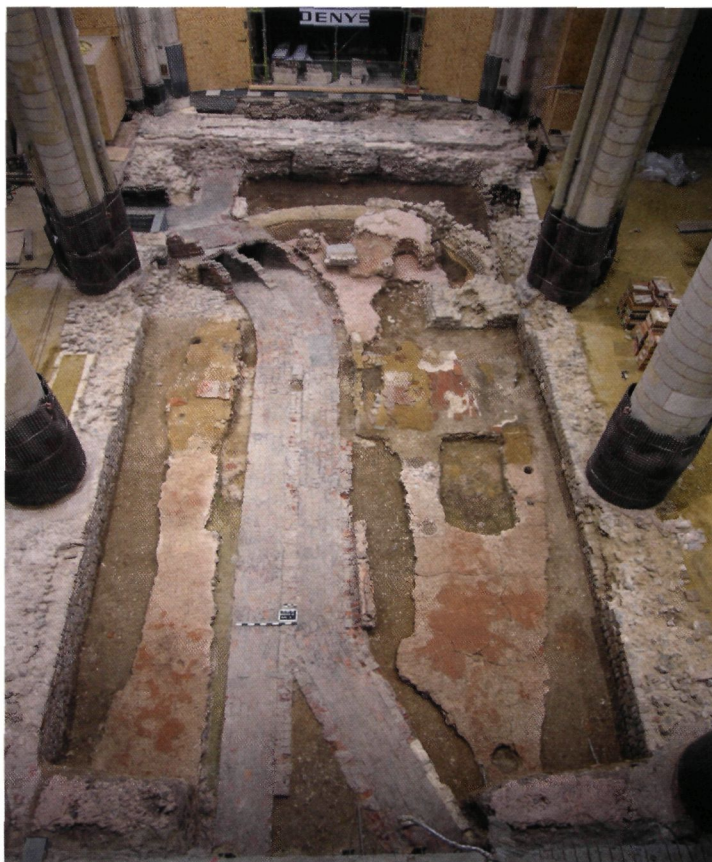
(1) Deze werkzaamheden werden uitgevoerd door T. Rempelberg,
Restauratietechnieken.

(2) RISTOW S., *Trapezförmige Sarkophage des Frühen Mittelalters in
Köln* (*Kölner Jahrbuch*, 32), Köln, 1999, p. 305-306.

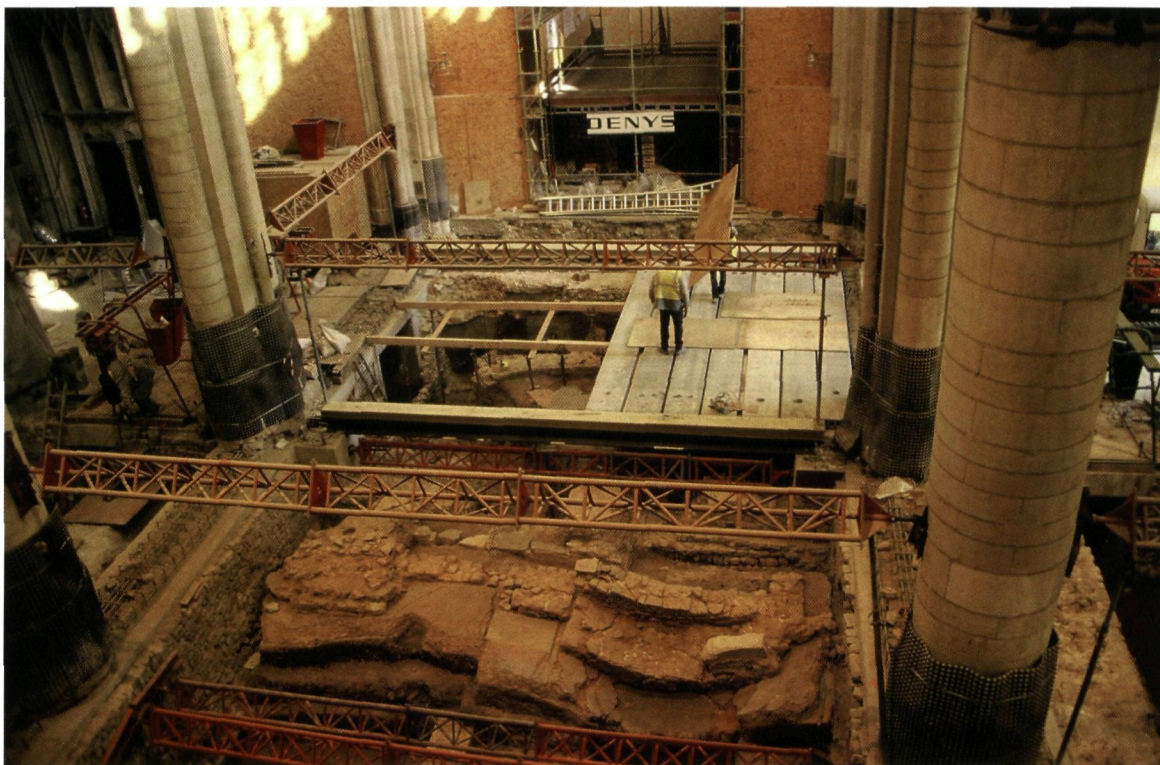

de westelijke buitenmuur gerecupereerd werd, situ-
eert de bouw ervan in de periode 430-600 na
Christus. Nadien heeft men de oorspronkelijke in-
gang verbreed. Een 14C-datering van houtskool uit
de mortel die voor deze verbouwing is gebruikt,
plaatst ze in de periode 550-650 na Christus. In een
derde fase heeft men met uitzondering van de apsis
alle Merovingische buitenmuren afgebroken en
nieuwe, bredere geconstrueerd. Het kerkschip zelf
werd toen ook verbreed. Aan de westzijde werd de
oude Merovingische fundering in een nieuwe, veel
bredere opgenomen. In de aldus gefundeerde nieu-
we en veel dikkere westelijke buitenmuur werd ook
een bredere ingang gemaakt, met monumentale
drempelstenen. De noordelijke en zuidelijke bui-
tenmuren waren volledig nieuw, ongeveer even
breed als de westelijke buitenmuur en hadden aan
de buitenzijden een versiering met lisenen. 14C-
dateringen op houtskool uit mortel van deze ver-
bouwing en op menselijk skeletmateriaal uit begra-
vingen die stratigrafisch ouder zijn, situeren de
werkzaamheden in de 9de en/of 10de eeuw. De ver-
breiding is met andere woorden een Karolingisch
bouwproject, waarbij de oude Merovingische apsis
in de nieuwe kerk behouden lijkt te zijn. Hergebruik
van oudere kerkdelen in nieuwe zal nog vaker voor-

▼
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: vloer
van de Karolingische
kerk

► Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
funderingswerken en
opgravingen

► Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
opgravingen in de
middenbeuk: een
vroegchristelijke
kerk?

komen. Na afbraak van de Karolingische kerk zullen de funderingen van de oude buitenmuren als fundering voor de zuilen van een nieuwe romaanse kerk dienen.

Binnen het kerkship zijn drie vroegmiddeleeuwse vloerniveaus te onderscheiden. De eerste en tweede

bestaan uit aangestampte leem, waarop her en der witte kalkmortel bewaard is gebleven. Het lijkt er op dat deze vloeren van oost naar west trapsgewijs stegen. Op twee plaatsen waren tijdens de opgraving immers rijen stenen te zien die op een mogelijke trede wijzen. Blokvormige funderingen in het oostelijke gedeelte van het kerkship, links en rechts

◀ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
puinlaag van de
Karolingische kerk

◀ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
fragmenten van
opus sectile

troffen dat in de 10de of 11de eeuw kan gedateerd worden. De afbraak van de vroegmiddeleeuwse kerk moet dan ook in die tijd dateren. De puinlaag bevatte ook grote hoeveelheden Merovingische en/of Karolingische muurschilderingen en een beperkt aantal fragmenten *opus sectile*, geometrische marmerplaatjes voor vloer- en wanddecoratie. Het laatste is vrijwel zeker hergebruikt Romeins materiaal.

Een grafveld

Ten westen van de vroegmiddeleeuwse kerken strekte zich voor de ingang een grafveld uit. Het betreft inhumaties die oost-west gericht zijn en deels in het puin van de oude Romeinse stadswoning waren aangelegd. Een selectie daarvan werd door middel van de 14C-methode gedateerd. De oudste inhumaties zijn 7de-eeuws, maar het is niet uitgesloten dat onder de niet gedateerde begravingen nog oudere aanwezig zijn. Er werden geen grafgraven aangetroffen. Pal in de as van de kerk, op ca. 20 m ten westen van de ingang, stond in dit grafveld een cirkelvormig waterbekken, waarin zich een in twee geplooid barbaarse imitatie van een *solidus* (gouden munt) van Valentinianus III bevond, tussen 439 en 45 in Arles geslagen, samen met een hoeveelheid Romeinse sculptuurfragmenten. Deze fragmenten waren afkomstig van votiefaltaren uit de vroege keizertijd. Ze tonen sporen van roze kalkmortel en waren blijkbaar al ooit als bouw materiaal hergebruikt, wellicht in de laat-

van de as van het gebouw aangetroffen, zijn misschien resten van altaren. De derde vloer was van geheel andere aard. In het westelijke gedeelte van het schip was hij in *opus caementicium* in Romeinse stijl vervaardigd. In het oostelijke gedeelte bestond hij uit een laag gele leem, waarop hergebruikte Romeinse vloertegels waren neergelegd. Deze vloer helde heel geleidelijk van oost naar west omhoog. Daar overal het contact van deze vloeren met de buitenmuren ten gevolge van latere kerkbouw verloren is gegaan, kunnen we niet meer exact uitmaken welke loopvlakken met welke kerkbouwfasen overeenstemmen. In elk geval moet het oudste loopvlak aan de Merovingische kerk en het jongste aan de Karolingische kerk worden toegeschreven, zowel in het schip als in het koor. Op de laatste vloer was een ca. 0,5 m dikke puinlaag bewaard. Daarin is een kleine hoeveelheid aardewerk aange-

▲ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
middeleeuwse
begraaving

Romeinse tijd. De merkwaardige behandeling van de gouden munt en de opvallende samenstelling van het vondstensemble wekken de indruk dat het een rituele depositie betreft. Ook ten noorden en ten zuiden van de vroegmiddeleeuwse kerken zijn vroegmiddeleeuwse graven aangetroffen. Ze liggen waarschijnlijk aan de basis van de grote stedelijke kerkhoven die zich in de middeleeuwen ten noorden en ten zuiden van de O.L.V.- Basiliek op respectievelijk het Kloosterplein én het Vrijthof ontwikkeld hebben.

De bovenstaande beschrijving van de Romeinse en vroegmiddeleeuwse resten uit de ondergrond van de O.L.V.- Basiliek van Tongeren doet nauwelijks recht aan de rijkdom en complexiteit van dit uitzonderlijke bodemarchief. Bovendien wordt het geheel nog doorsneden en/of afgedekt door funderingen van drie jongere kerken en de daarmee verbonden verbouwingen en begravingen. Dit bodemarchief ontrafelen, tot een bouwgeschiedenis reconstrueren en in een historisch kader plaatsen is een werk van nog vele jaren.

BESLUIT

Onder de basiliek verschijnt aan het einde van de 1ste eeuw na Christus een rijke, grotendeels in steen gebouwde stadswoning. De vroeg-Romeinse gebouwrresten zijn uitzonderlijk goed bewaard. Toch is de reconstructie van een overzichtsplattegrond van deze domus bijna onmogelijk. Op vele plaatsen werden de vroeg-Romeinse gebouwrresten namelijk door funderingen van latere kerken vernield. Bovendien kende de domus een bouw- en verbouwingsgeschiedenis van meer dan twee eeuwen en werd ze tweemaal door een brand vernield, namelijk kort na het midden van de 2de eeuw en in de tweede helft van de 3de eeuw na Christus.

In de 4de eeuw, waarschijnlijk na de bouw van de laat-Romeinse stadsmuur wordt op het terrein van de ontmantelde domus een monumentale, driebeukige basilica gebouwd. Hiervan werd een deel van de noordelijke buitenmuur aangetroffen, fragmenten van de funderingen van vier pijlers tussen de middenbeuk en de zuidelijke zijbeuk en een vrijwel intacte apsis aan de oostzijde. De binnenarchitectuur van de basilica met een verhoogd koor met monumentje dat met drie chronologisch opeenvolgende muurtjes van het schip gescheiden was, de resten van een stenen bank tegen de binnenkant van de apsis, evenals de oriëntering suggereren dat het gebouw als vroegchristelijke kerk was ingericht. Mogelijk gaat het hier om de resten van de enige Romeinse bisschopskerk van ons land en kan men de bouw ervan associëren met Servatius, de enige uit historische bronnen gekende laat-Romeinse bisschop van de *Tungri*.

De apsis van de driebeukige stenen basilica werd hergebruikt voor de bouw van een eenbeukige Merovingische kerk, waarvan verder enkel de westgevel met ingang en een fragment van de noordgevel werd aangesneden. De westgevel en mogelijk ook de apsis van de Merovingische kerk werden hergebruikt en geïntegreerd in de bouw van een bredere, eenbeukige Karolingische kerk.

Annick Arts en Vanessa Vander Ginst waren als projectarcheologen verantwoordelijk voor het archeologisch onderzoek. Alain Vanderhoeven en Geert Vynckier zijn als archeologen verbonden aan het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed.

EINDNOTEN

- (1) Met dank aan M. Kelchtermans, H. Denis, G. Messiaen, P. Van den Hove en H. Van Rechem.
 - (2) BAILLIEN H., *Tongeren. Van Romeinse civitas tot middeleeuwse stad* (Maaslandse Monografieën, 29), Assen, 1979; GEUKENS B., *Tongeren. Zestien eeuwen kerkbouw*, licentiaatsverhandeling KUL, Tongeren, 1990 (=1962).
 - (3) Van fase 1 van de werken verscheen er ondermeer een overzicht in VAN DEN HOVE P., VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G., *Het archeologisch onderzoek in de O.L.V.-basiliek van Tongeren. Fase 1: 1999-2001*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 21, 4, 2002, p.12-37.
 - (4) <http://www.onderzoekinformatie.nl/nl/oi/nod/onderzoek/ONG1304704> en <http://cf.hum.uva.nl/archeologie/servatius/index.htm>.
 - (5) OTTE M. (dir.), *Les fouilles de la Place Saint-Lambert 1: la zone orientale*, in ERAUL 18, Liège, 1984; OTTE M. (dir.), *Les fouilles de la Place Saint-Lambert 2: le Vieux Marché*, in ERAUL 23, Liège, 1988; OTTE M. (dir.), *Les fouilles de la Place Saint-Lambert 3: la villa gallo-romaine*, in ERAUL 44, Liège, 1990; OTTE M. (dir.), *Les fouilles de la Place Saint-Lambert 4: les églises*, in ERAUL 57, Liège, 1992.
 - (6) RAEPSAET-CHARLIER M.-TH. en VANDERHOEVEN A., *Tongres au Bas-Empire romain*, in FERDIERE A. (red.), *Capitales éphémères. Des capitales de cités perdent leur statut dans l'antiquité tardive. Actes du colloque organisé par le Laboratoire Archéologie et Territoires (UMR CITERNES)*. Tours, 6-8 mars 2003, in *25e Supplément à la Revue Archéologique du Centre de la France*, Tours, 2004, p.51-73; VANDERHOEVEN A., *Tongres au Haut-Empire romains*, in HANOUNE R. (ed.), *Les villes romaines du Nord de la Gaule. Vingt ans de recherches nouvelles. Actes du XXVe colloque international de HALMA-IPEL UMR CNRS 8w164*, in *Revue du Nord. Hors Série. Collection Art et Archéologie*, jg.10, 2007, p.309-336.
 - (7) Zie bijvoorbeeld de vroegste Romeinse bewoningsgeschiedenis van het nabijgelegen terrein aan de Kienstraat (VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G., ERVYNCK A. en COOREMANS B., *Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kienstraat te Tongeren* (prov. Limburg). Interimverslag 1990-1993. Deel 1. De vóór-Flavische periode (Archeologie in Vlaanderen, II), Asse-Zellik, 1992, p.89-146.
 - (8) MERTENS J., *De laat-Romeinse stadsmuur van Tongeren*, in *Conspectus MCMLXXVI Archaeologia Belgica*, jg.196, 1977, p. 49-54.
 - (9) DE LA HAY R., *De bisschoppen van Maastricht*, Maastricht, 1985; BRENNKE H.C., *Servatius von Tongern. Ein gallischer Bischof in arianischer Streit*, in *Sint-Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht. Het vroege Christendom in het Maasland. Handelingen van het colloquium te Alden Biesen, Tongeren en Maastricht, Kunst en Oudheden in Limburg* 28, Borgloon-Rijkel, 1986, p.17-36.
 - (10) THEWS F., *Maastricht as a centre of power in the Early Middle Ages*, in DE JONG M., THEWS F. & VAN RIJN C. (eds), *Topographies of power in the Early Middle Ages*, Leiden, 2001, p.155-216.
- *Opdrachtgever:*
Kerkfabriek O.L.V.Geboorte

– *Restauratiepremie:*
Vlaamse Gemeenschap 60%, provincie Limburg 20%, stad Tongeren 20%

– *Ontwerper:*
Architectenbureau Janssen bvba

– *Begeleiding Agentschap R-O Vlaanderen:*
P. Van den Hove, J. Gyselinck en Ch. Vanthillo

– *Hoofdaannemer:*
Denys n.v.

– *Studiebureau:*
Libost-groep n.v. in samenwerking met J. Maertens

– *Archeologisch onderzoek:*
Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed

– *14C-dateringen:*
Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium

– *Budget:*
De kosten voor de werken van fase 2 en 3 werden op ongeveer 4,2 miljoen euro geraamd (excl. BTW). Voor het archeologisch onderzoek was in dit budget een bedrag van ongeveer 570.000 euro voorzien. Het merendeel hiervan ging naar de personeelskost voor het permanente opgravingsteam.

DE ANTWERPSE ELDORADO – VAN PRESTIGIEUZE DANSZAAL TOT DOORDEWEEKSE SUPERMARKT

► Het huidige interieur van de Crieë bevat zowel oude als nieuwe elementen. Het is vandaag nog steeds een aantrekkelijk gebouw (eigen foto)

Toen Mariën en Gillis in 1876 plannen maakten om één van de meest prestigieuze danspaleizen in Antwerpen te bouwen, hadden ze nooit kunnen voorzien dat het ooit een supermarkt zou worden. Op 10 februari 1877 opende Danspaleis Eldorado aan de Van Wesenbekestraat zijn deuren met een luisterrijk bal. Het gebouw is vandaag nog steeds te bewonderen als één van de weinige voorbeelden waarin men de typische 19de-eeuwse feestzaalarchitectuur kan herkennen.

BOUWTRADITIE VAN FEESTZALEN

Bestaat er dan zoiets als een typische 19de-eeuwse feestzaalarchitectuur? Onderzoek naar het onder-

werp dat in 2005 plaatsvond voor het Museum Vleeshuis te Antwerpen, wees uit dat dit inderdaad het geval is. Het traditionele grondplan voor een feestzaal ontstond, zo bleek, reeds aan het begin van de 19de eeuw. De specifieke socio-economische en culturele context zorgde toen voor een klimaat waarbinnen de sociale dans- en concertcultuur evolueerde van een zeldzaam genoegen, enkel weggelegd voor de hogere sociale klassen, naar een algemeen fenomeen voor brede lagen van de bevolking. Dat gebeurde, zoals zoveel in die revolutionaire jaren, zelfs naar hedendaagse maatstaven bliksemsnel. Deze nieuwe markt voor muzikaal vermaak had uiteraard nood aan geschikte ruimtes. Waar een Antwerps balseizoen aan het einde van de 18de eeuw slechts plaatsvond in één zaal, namelijk in de Opera gevestigd in het voormalige Tapissierspand, telt men enkele jaren later reeds tientallen dans- en

feestzaaltjes verspreid over de hele stad. Het spreekt vanzelf dat binnen een dergelijke marktontwikkeling investeerders opstaan die op deze toegenomen populariteit inspelen.

Eén van de eerste investeerders in het Antwerpse was J. M. M. Herry die in 1813 in opdracht van de *Société Philharmonique d'Anvers* een grotere zaal bouwde van een voor België heel nieuw type. De zaal had een grondplan gebaseerd op dat van de Romeinse basilica en verrees op het perceel naast de huidige Arenbergsschouwburg, aan de Arenbergstraat in Antwerpen. Het was verre van uitzonderlijk dat men zich op antieke voorbeelden baseerde, als inspiratiebron voor het ontwerp van concert- en danszalen. De 18de-eeuwse schouwburg in hoefijzervorm, was bijvoorbeeld geïnspireerd op het Griekse amfitheater (1). Het Romeinse basilica-model zou school maken: een centrale, ten opzichte van de zijdelingse zuilengalleries verzonken dansvloer, met aan de ene smalle zijde het podium en aan de andere een in- en uitgang. Wanneer men de teruggevonden ontwerpen van danszalen uit de 19de eeuw naast elkaar legt, valt op hoeveel er dit grondplan volgen. Het blijft zelfs populair tot in de jaren '60 van de 20ste eeuw. Men kan dus terecht spreken van een bouwtraditie terzake.

DE ANTWERPSE FEESTZALEN

De geschiedenis van 19de-eeuwse dans- en feestzalen verloopt in onze gewesten doorgaans nogal tragisch. Het gaat immers om gebouwen in privébezit, opgetrokken op relatief grote grondpercelen in het hart van de stad. Wanneer dergelijke ruimtes aan economisch belang verliezen, duurt het meestal niet lang vooraleer nieuwe plannen worden gesmeed, meestal met sloop tot gevolg. Het doorsnee scenario voor dergelijke panden verloopt als volgt: ze worden in de loop van de 19de eeuw gebouwd, branden in veel gevallen wel eens af of worden in verschillende fases verbouwd om tenslotte tijdens het interbellum of in de jaren na de Tweede Wereldoorlog te eindigen als wijkcinemazaal (2). Meestal bleef er dan al weinig over van het oorspronkelijke interieur. De golf van verbouwingen die de traditionele danszalen systematisch in cinemazalen veranderde, was het gevolg van een veranderende wetgeving (3). De overheid stelde steeds meer bijkomende eisen aan de brandveiligheid van cinemazalen. Waar tot in de jaren '20 de meeste cinemacabines nog opgesteld stonden in zalen die tegelijkertijd als feestzaal bleven functioneren, was dit vanaf de jaren '30 wettelijk niet langer mogelijk.

Losse stoelen en tafels werden verboden omdat in geval van brand het panikerende publiek erdoor werd gehinderd (4). Veel uitbaters van danszalen kozen bijgevolg eieren voor hun geld en verbouwden dan maar meteen hun hele zaal in moderne stijl. Doorgaans werden ook 'gradins' ingebracht om de zichtlijnen op het scherm te verbeteren. De traditionele zuilengalleries aan de zijkant moesten om dezelfde reden verdwijnen: ze belemmerden immers het zicht. Het lot van de wijkcinema's is ondertussen ook bekend. Vanaf de jaren '80 van de 20ste eeuw sloten ze systematisch hun deuren om in de meeste gevallen na verloop van tijd op hun beurt te worden gesloopt (5).

ONVINDBARE DANSZALEN VINDEN

Tot nu toe werden slechts een paar voorbeelden teruggevonden van danszalen die tot vandaag min of meer hun oorspronkelijke karakter behielden. Daarmee wordt bedoeld dat zowel het materiële interieur als de immateriële functie van de zaal als feestruimte bewaard bleven. Naamgenoot Eldorado (1927) in Grimbergen bleef nagenoeg intact bewaard en is vandaag uitzonderlijk nog steeds in gebruik als danszaal. Hetzelfde geldt voor de zaal van De Kunstvrienden in Merksplas (circa 1880). Ook de parochiezaal Sint-Pieter (circa 1900) in de wijk Nekkerspoel bij Mechelen bleef nagenoeg in haar oorspronkelijke toestand bewaard en wordt vandaag nog als dans- en feestzaal gebruikt. Deze ruimtes kunnen worden beschouwd als schoolvoorbeelden van oude dans- en feestzalen. Al deze gebouwen zijn echter veel jonger dan de Eldorado in Antwerpen.

▲
De feestzaal van de
Sint-Pietersparochie
in de wijk
Nekkerspoel
in Mechelen, werd
rond 1900 gebouwd
(eigen foto)

▲ Zelfs een resoluut moderne architect als van Steenberghe grijpt in 1938 voor de feestzaal van zijn Atheneum in Deurne terug naar zeer oude bouwschema's (eigen foto)

Naast deze voorbeelden is er natuurlijk nog de beroemde feestzaalarchitectuur zoals de concertzaal in de Gentse Vooruit of de recent gerestaureerde Antwerpse Stadsfeestzaal aan de Meir. Deze zalen hebben echter een grondplan dat licht afwijkt van het traditionele basilica-type. In beide gevallen zijn de gaanderijen opengewerkt en worden geen zuilen meer gebruikt. Dit bouwtype sluit meer aan bij de variétézaal, die als een latere ontwikkeling van de traditionele feestzaal kan worden beschouwd. Een variétézaal beschikt, net zoals een feestzaal, weliswaar over een vlakke vloer, maar aangezien in een variétézaal het podium een belangrijker functie

heeft, worden zuilen als hinderlijk voor de zichtlijnen beschouwd en bijgevolg achterwege gelaten. Danszaal Gillade (1927) in Aalst, die in 2008 voor de Vlaamse Monumentenprijs werd genomineerd, past in deze traditie hoewel ze oorspronkelijk als orgeldanszaal werd gebouwd. In haar huidige toestand is de zaal echter grotendeels een waarheidsgetrouwe reconstructie, gebaseerd op aanwezige bouwelementen en de oorspronkelijke plannen. De Gentse Nemrodzaal uit 1852 is dan weer ouder, maar kan eerder omschreven worden als een banketzaal, dan als dans- of concertruimte. Het ontbreken van een *emplacement d'orchestre*, een plaats waar het orkest kon plaatsnemen, maakt dat er aan kan worden getwijfeld of deze zaal werkelijk voor concerten was bedoeld; hoewel, gezien het belang van bals voor de 19de-eeuwse feestcultuur, niet kan worden uitgesloten dat er occasioneel ook bals plaatsvonden.

Na vier jaar onderzoek kan men dit bezwaarlijk een rijke oogst noemen. Meestal levert het archiefonderzoek wel massa's gegevens op over de zalen uit het verleden, maar het identificeren van een oude feestzaal in min of meer oorspronkelijke staat, is, gezien het vaak gebouwen in privébezit betreft en gelet op de evolutie van de grondprijzen, uitermate uitzonderlijk. Voor het laatste kwart van de 19de eeuw, toen de Eldorado werd gebouwd, geven taks-

► Feestzaal El Dorado in Grimbergen uit 1927 is één van de laatste voorbeelden van een zaal in oorspronkelijke staat. Ze werd oorspronkelijk door een lokale Harmonievereniging gebouwd (eigen foto)

▲ De huidige gevel aan de Van Schoonhovestraat in neo-Vlaamse renaissance lijkt op het eerste gezicht uniform. Enkel het metselwerk laat vermoeden dat deze in meerdere fases werd gebouwd (foto O. Pauwels)

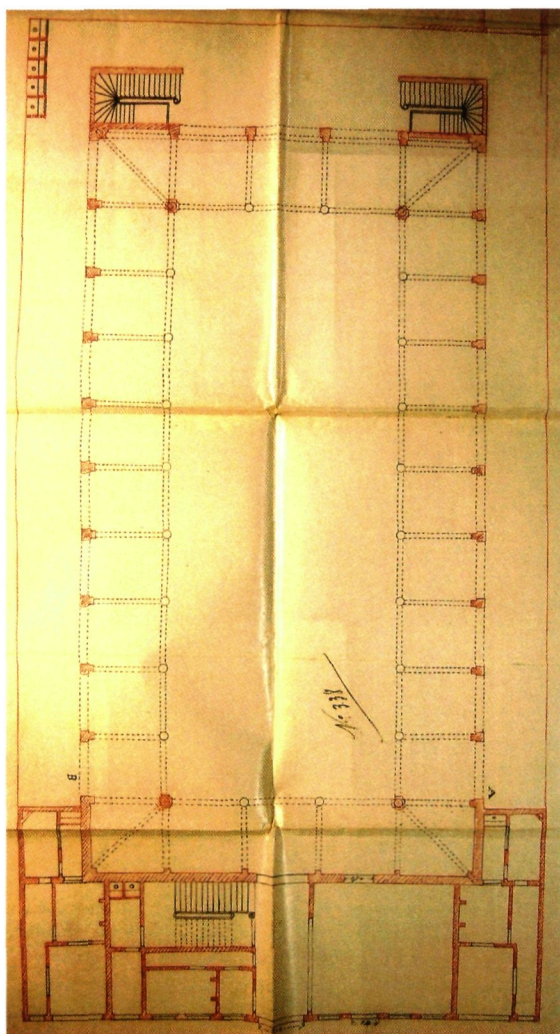
DE ELDORADO ALS CRIÉE

lijsten voor de gemeente Antwerpen alleen al, meer dan 250 verschillende adressen waar danszalen werden geëxploiteerd (6). Een reeks steekproeven met de zoekmachine *google earth*, wees uit dat nauwelijks 10 % van de referenties uit de takslijsten als perceel tot op heden bewaard bleef. Op deze 10% bewaarde percelen werd tot nu toe geen enkel gebouw in oorspronkelijke staat teruggevonden.

Daarom was het zeer verheugend om, na een tip van het Provinciaal Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen, te ontdekken dat de SPAR supermarkt, in de volksmond beter bekend als "*de Criée*" of "*den bokal*" aan de Van Wesenbekestraat 46, ooit de voormalige dans- en concertzaal Eldorado moest zijn geweest. Het bouwschema klopte inderdaad met wat bekend is over de bouwtraditie van feestzalen en ook de ornamenten van de gietijzeren zuilen wezen op een constructie van een zekere leeftijd. Ontegenzeggelijk voordeel van een supermarkt is dat de ruimte vandaag nog steeds een commerciële functie heeft en dus niet acuut door sloop wordt bedreigd, maar tevens dat ze tijdens de openingsuren vrij toegankelijk is, wat onderzoek ter plaatse aanzienlijk vergemakkelijkte.

Als men de Antwerpse *Criée* vandaag bezoekt treft men een gebouw aan met aan de Van Wesenbekestraat een lage moderne gevel, aan de Van Schoonhovestraat een gevel in neo-Vlaamse renaissancestijl en daartussenin een overdekte markt. Hoewel bepaalde elementen ouder lijken, wordt de huidige staat van het gebouw in grote mate bepaald door de heropbouw van 1984. Op 5 december 1983 brandde de Antwerpse *Criée* om nog onbekende reden grotendeels af. De huidige gevel is opgetrokken uit cementsteen in moderne stijl en bevat een aantal opvallende gevelementen in de vorm van 12 gietijzeren zuiltjes. Van bij aanvang van het onderzoek stelde zich de vraag waar deze vandaan kwamen? In de markthal zelf is, zoals vermeld, een SPAR supermarkt gevestigd en een aantal gespecialiseerde slagerijen die de traditie van de *Criée* als versmarkt voortzetten tot vandaag de dag. De inrichting van de zaal herinnert, buiten de zuilen en de gaanderijen, in niets meer aan de zaal van weleer. Daarom werd er voor gekozen om na te gaan welke elementen van het gebouw vandaag nog authentieke restanten zijn van het originele ontwerp en welke elementen bij latere verbouwingen werden toegevoegd.

► Het grondplan van 1877 toont weinig van de theaterinfrastructuur die er ongetwijfeld moet zijn geweest. Let op de dubbele gaanderij aan weerszijden van de theaterzaal, een eerder uitzonderlijk gegeven in die tijd (Stadsarchief Antwerpen, Bouwdossier 1876#338)

HET KADASTER EN DE EERSTE BOUWDOSSIERS

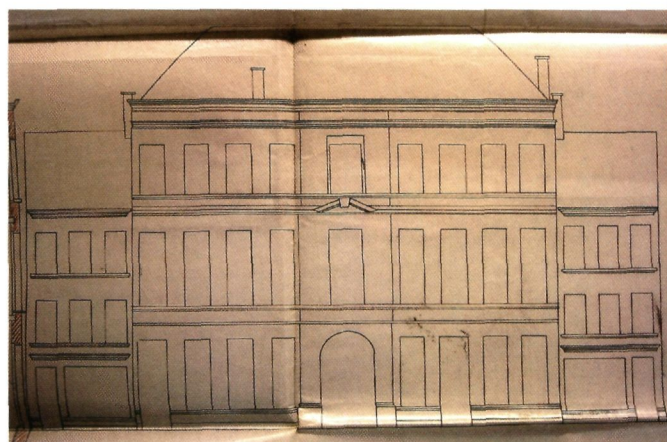
Veel meer dan een verwijzing naar de oorsprong van dit gebouw in de VIOE-databank (7) en een onvindbaar bouwdossier in de databank van het Antwerpse stadsarchief was er aanvankelijk niet bekend. Een eerste kadasteronderzoek leverde echter al cruciale informatie op. Volgens de mutatieschetsen van het perceel aan de Van Schoonhoven- en Van Wesenbekestraat, worden deze straten pas in 1876 getrokken en de vrijgekomen percelen verkaveld (8). Op de mutatieschets van 1877 (*après*) is goed te zien dat de oorspronkelijke schouwburg vrij stond: er waren geen andere gebouwen tegenaan gebouwd, hij lag min of meer 'in het veld'. Opvallend is ook dat de bebouwing oorspronkelijk niet doorliep tot aan de Van Schoonhovenstraat, toen nog Loosstraat genoemd, zoals vandaag wel het geval is. Deze aanpassing gebeurde pas in 1888 wanneer het achterliggend perceel 961 W bij het oorspronkelijke 961 U werd gevoegd (9). In 1904

tenslotte volgt een laatste aanpassing aan het perceel door het weglaten van twee kleine deelpercelen aan de Van Wesenbekestraat (10). Daarna blijft het perceel ongewijzigd tot vandaag.

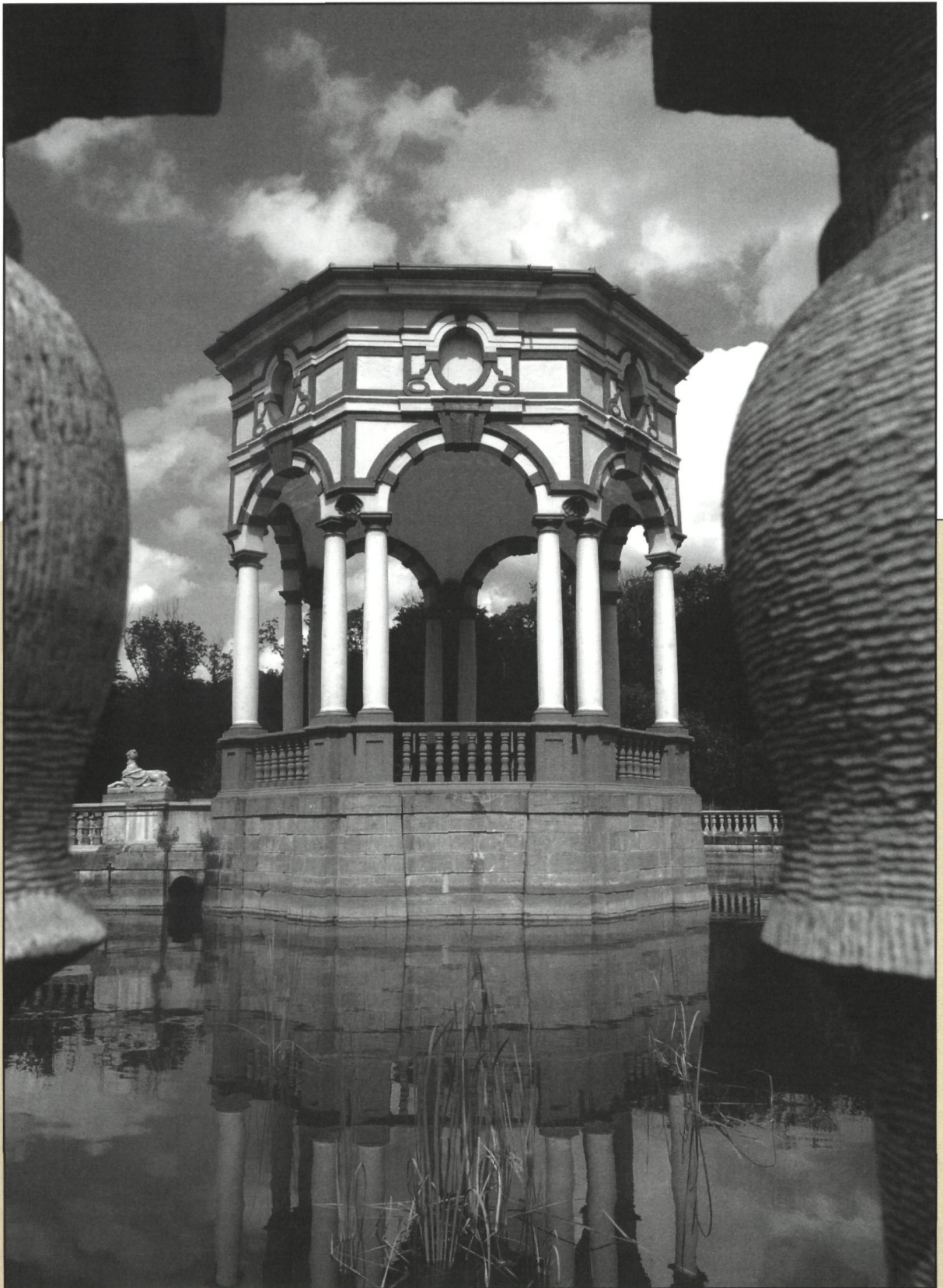
Uit de leggers valt bijkomend op te maken dat de Eldorado in zijn beginperiode een 'schouwburg' werd genoemd en dat de zaal actief bleef tot 1904, waarna zij in handen kwam van de Naamloze Antwerpse Maatschappij Overdekte Markt. In de praktijk was hier een versmarkt met *Criée* gevestigd. In een *Criée* werden verse waren in sommige gevallen (bijvoorbeeld primeurs of geschoten wild) per opbod verkocht. Deze praktijk bleef voortbestaan tot in de jaren '80 van de 20ste eeuw. Vandaag vindt men deze traditie alleen nog terug in groenten- en fruitveilingen.

Aan deze wijziging van functie, van feestzaal tot overdekte markt, hangt trouwens een merkwaardige anekdote vast. De Naamloze Maatschappij was namelijk de opvolger van de *Société Anonyme des Halles et Marchés d'Anvers* die in 1892, vlakbij aan de Frankrijklei, een overdekte markt bouwde en ook uitbaatte (11). Deze markt stond op de plaats waar in 1907 het splinternieuwe gebouw van de Vlaamse Opera werd geopend. Om de gronden te bekomen, kocht het Antwerpse Stadsbestuur in 1903 de markt over van de *Société Anonyme*, vertegenwoordigd door J.G. Waegemans (12), dezelfde Waegemans die in 1904 een bouwdossier zal indienen voor de verbouwing van de voormalige Eldorado tot de *Criée* of overdekte markt die hij vandaag nog steeds is.

▼ De oorspronkelijke
gevel aan de Van
Wesenbekestraat
brandde in 1983 af.
De twee zijgebou-
tjes bestaan van-
daag nog, maar
behoren volgens het
kadasterplan tot
een ander perceel
(Stadsarchief
Antwerpen, bouw-
dossier 1876#338)

Nr. 154
Bijlage bij
M&L 28/1
jan.-feb.
2009

Literatuur

Jo Braeken

DE KEUZE VAN M&L

Architectuur in Nederland in de negentiende eeuw

Auke Van der Woud (red.)

Rotterdam, Uitgeverij 010, 2008, 3 delen in cassette, 256, 320 en 96 p., ISBN 978-90-6450-541-6

Sterrenstof

Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur

Auke van der Woud

Inleidend essay op het door Auke van der Woud geïnitieerde onderzoeksproject *Identiteit en traditie. Nederlandse architectuur 1770-1914*, waarvan deze driedelige publicatie de neerslag vormt. Hierin wordt de reputatie geanalyseerd en weerlegd van H.P. Berlage en P.J.H. Cuypers, die al een eeuw kritiekloos als stamvaders gelden van de moderne Nederlandse architectuur. Deze visie heeft de Nederlandse architectuurgeschiedenis tot een bizar sprookje gemaakt, dat tot voor kort vast hield aan een onvolledig, verwrongen en negatief beeld van de negentiende-eeuwse architectuur. Het essay houdt behalve een scherpe kritiek een pleidooi in voor een andere

architectuurgeschiedenis, die de eigenschappen van de moderniteit al in de negentiende eeuw aanwijst. De positie van Cuypers en Berlage krijgt daarin een geheel andere wending, namelijk van architecten die met de rug naar de toekomst stonden.

'Alles wat zuilen heeft is klassiek'

Classicistische ideeën over bouwkunst in Nederland 1765-1850

Lex Hermans

Studie over de bouwkunst in Nederland uit de late achttiende en vroege negentiende eeuw, de laatste fase van het classicisme als algemeen geldig Europees gedachtekader. In deze periode van economische neergang werd relatief weinig gebouwd in Nederland, noch trokken Nederlandse architecten op 'grand tour' naar de centra van de klassieke bouwkunst, zonder dat dit een invloed had op het denken over architectuur. Het boek concentreert zich op de ideeën over schoonheid en de grondslagen van het bouwen die in Nederland in openbare geschriften circuleerden, en hoe deze volgens de toenmalige smaakmakende elite dienen te worden toegepast in de bouwkunst. Hierbij wordt ingegaan op de spanningen die verschillende richtingen binnen het classicisme veroorzaakten ten aanzien van oudere, meer op de renaissance-traditie gestoelde vormconcepten, en wordt de gangbare mening verworpen dat dit neoclas-

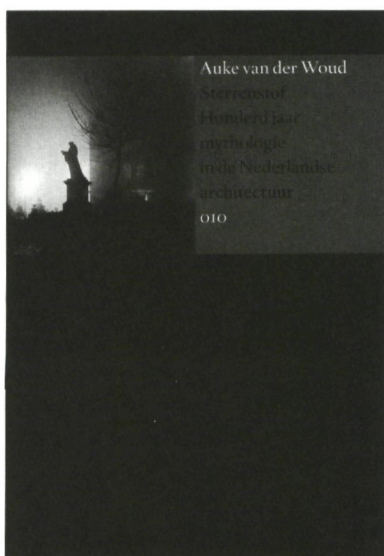
sicisme een steriele ontwerppraktijk in de hand werkte. Het boek is ingedeeld in vier hoofdstukken die achtereenvolgens het classicisme en de voorwaarden voor 'schoonheid' definiëren, de manier waarop dit in de bouwkunst tot uitdrukking werd gebracht, de sociale en culturele context, de architectuuropleiding en -promotie in deze periode. Het publieke esthetische debat over architectuur wordt geanalyseerd aan de hand van drie voorbeelden, waaronder de oude Beurs van Amsterdam door Jan David Zocher en een Waterstaatskerk in Haarlem.

Eclecticisme

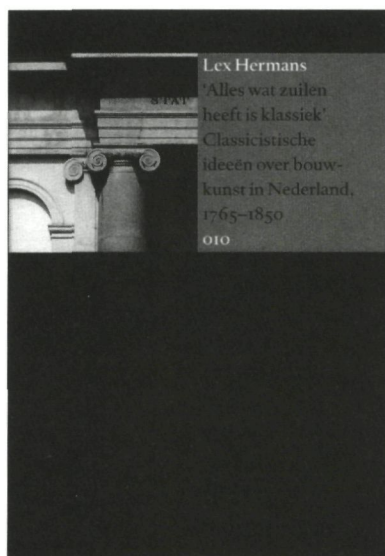
Over moderne architectuur in de negentiende eeuw

Geert Palmaerts

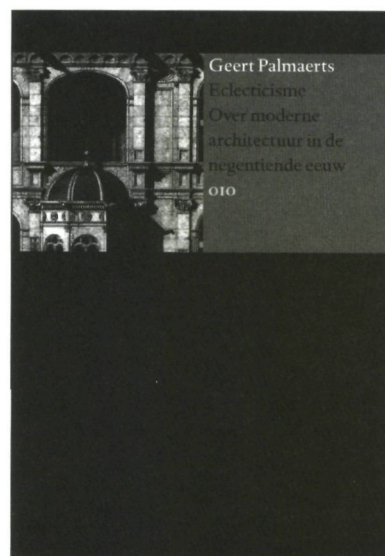
Studie naar het eclecticisme in de negentiende-eeuwse architectuur in Frankrijk en de receptie daarvan in België en Nederland. Het eclecticisme ontstond vanaf 1830 als een architectuurpraktijk die verschillende stilistische referenties uit het verleden hanteerde om en eigentijds ontwerp te creëren, en daarvoor steunde op het filosofische eclecticisme. In de eclectische architectuuropvatting was de constructie van een gebouw de basis voor een associatieve esthetica gevormd door middel van historische motieven, een opvatting die sterk verschilde van het oprukkende rationalisme. Omgekeerd schoot een func-

Auke van der Woud
Sterrenstof
Honderd jaar
mythologie
in de Nederlandse
architectuur
010

Lex Hermans
'Alles wat zuilen
heeft is klassiek'
Classicistische
ideeën over bouw-
kunst in Nederland,
1765-1850
010

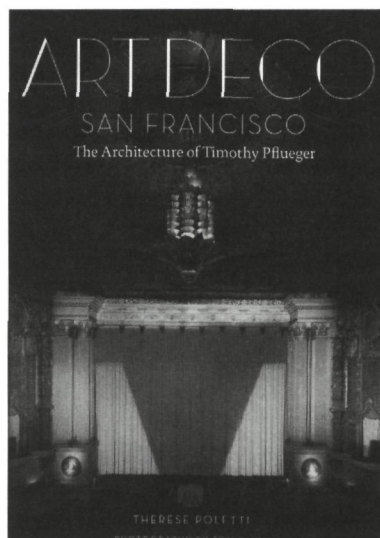
Geert Palmaerts
Eclecticisme
Over moderne
architectuur in de
negentiende eeuw
010

tionalistisch gebouw voor de eclecticici die het rationalisme bekritiseerden tekort, omdat het slechts de constructie toonde. De twintigste-eeuwse architectuurhistoriografie, met zijn nadruk op de veronderstelde inhoudsloosheid van het 'historisme', stond een genuanceerde visie op de intrinsieke kwaliteiten van de negentiende-eeuwse architectuur tot voor kort in de weg. Het eerste deel van het boek onderzoekt de filosofische achtergronden van het eclecticisme, waarin het denkkader van de filosoof Victor Cousin centraal staat, dat vervolgens getoetst wordt aan de architectuur van Henri Labrouste, Léon Vaudoyer, Félix Duban en Louis Duc, en de theorievorming in de publicaties van César Daly en zijn zoektocht naar een nieuwe eenheidsstijl. De commerciële toepassing van modieuze historische vormconcepten in de tweede helft van de negentiende eeuw, en de groeiende legitimiteit die het rationalisme als reactie hierop, vormt het onderwerp van het tweede deel van het boek. Het architectuurdebat in België en in Nederland naar aanleiding van het eclecticisme, de rol van het tijdschrift *L'Emulation* en het ontstaan van de art nouveau, komen hierbij uitgebreid aan bod.

Art Deco San Francisco

The Architecture of Timothy Pflueger
Therese Poletti
New York, Princeton Architectural Press, 2008, 244 p.,
ISBN 978-1-56898-756-9

Monografie over leven en werk van de Amerikaanse architect Timothy Pflueger (1892-1946), een immigrantenzoon van Duitse origine, die met tal van 'landmarks' niet alleen een stempel drukte op de architectuur van zijn woonplaats San Francisco, maar ook tot de belangrijkste vertegenwoordigers van de art deco in de Verenigde Staten wordt gerekend. Met niet meer dan een 'high school' diploma op zak startte Pflueger zijn architectuurloopbaan als tekenaar op het bureau van James Rupert Miller, kort na de aardbeving en de brand van 1906 die grote delen van San Francisco verwoest-

te. In tegenstelling tot veel van zijn tijdgenoten die trouw bleven aan de 'Beaux-Arts'-traditie, introduceerde Pflueger vanaf zijn eerste ontwerpen als zelfstandig architect in de vroege jaren 1920 de locale Spaans-Mexicaanse barok, en exotisch geïnspireerde elementen uit de Maya, de Egyptische of de Moorse bouwkunst, naast eigentijdse architectuurvormen als de art deco en het modernisme. Tijdens zijn veertigjarige loopbaan ontwikkelde hij zich tot één van de meest succesvolle architecten van San Francisco, met op zijn palmares de Pacific Telephone & Telegraph Building en Four Fifty Sutter, twee van de belangrijkste wolkenkrabbers van de stad, twee beursgebouwen, meerdere buurtbioscopen als het Castro Theatre en filmpaleizen als de beroemde Paramount in Oakland, enkele van de grootste schoolcomplexen van de stad en minstens een 25-tal woningen, naast meerdere vestigingen van de warenhuisketen I. Magnin in de staat California. Pfluegers art deco wordt gekenmerkt door de meest extravagante composities in metaal, beton en glas. Daarnaast deed hij frequent beroep op belangrijke kunstenaars als de beeldhouwer Ralph Stackpole en Diego Rivera, die onder meer de muurschildering van San Francisco Stock Exchange realiseerde.

De architectonische kleur

De polychromie in de puristische architectuur van Le Corbusier

Jan de Heer

Rotterdam, Uitgeverij 010, 2008,
248 p., ISBN 978-90-6450-670-3

Studie die het verband onderzoekt tussen de schilderkunstige opvattingen van Le Corbusier en de polychromie van zijn puristische architectuur, met de nadruk op de relatie tussen vorm en kleur. Le Corbusier (1887-1965) ontwikkelde het purisme in zijn schilderijen vanaf 1918, samen met de schilder Amédée Ozenfant. Hun bespiegelingen leidden tot de vaststelling van het zogenaamde 'grote gamma': gele en rode okers, aardkleuren, wit, zwart, ultramarijn en enige daarvan afgeleide mengkleuren. Aan het begin van de jaren 1920 kwam Le Corbusier tot een eigenzinnige benadering van 'de architectonische kleur', waarmee hij doelde op de innige band tussen dit gamma en de architectuur. Waar zijn jeugdwerken nog traditioneel van stijl waren, met lokale bouwmethoden en een zelf ontwikkelde ornamentiek, veranderde hij met zijn puristische architectuur radicaal van koers. De gebouwen werden opgetrokken in gewapend beton, afgewerkt met een pleisterlaag, en vervolgens geheel geschilderd in de architectonische kleuren van het grote gamma. Zoals blijkt uit de ontstaansgeschiedenis van de woning Guiette in Antwerpen, werd de combinatie van kleuren en vormen daarbij 'onsyste-

matisch' vastgelegd gedurende een *promenade architecturale*. Na de breuk met Ozenfant in 1925 sloeg Le Corbusier een nieuwe weg in met de architectuur van de 'vijf punten', die hij als een historische revolutie poneerde. De studie wordt geëvalueerd aan de hand van een kritische analyse van het door Le Corbusier geschreven artikel 'Polychromie architecturale'. In de jaren 1950 gaf Le Corbusier de natuurlijke kleur van het materiaal voorrang boven de geschilderde polychromie, die een meer bescheiden plaats kreeg als ornamentale vorm met een eigen systematiek. Tekstfragmenten over kleur door Le Corbusier en Ozenfant worden in bijlage gegeven.

Memento 1945?

Kirchenbau aus Kriegsrüinen und Trümmersteinen

Kai Kappel

München/Berlijn, Deutscher Kunstverlag, 2008, 552 p.,
ISBN 978-422-06739-4

Studie over het herstel en de wederopbouw van door oorlogsgeweld geteisterde kerken in het voormalige West-Duitsland in de periode van 1945 tot 1970, waarbij op zichtbare wijze ruïnes, puin of ander recuperatiemateriaal werd geïntegreerd. De talloze kerken die in de gebombardeerde steden of frontzones met de materiële restanten van de Tweede Wereldoorlog werden heropgericht, leggen tot op de dag van vandaag

getuigenis van de verwoestingen, de schaarste en de wil tot wederopbouw in het naoorlogse Duitsland. De studie werd opgezet om bij te dragen tot een betere kennis en een juist begrip van dit bijzondere erfgoed, dat in de huidige tijd niet vrij is van bedreiging en aantasting. Twee onderzoekssporen worden daarbij gevolgd, enerzijds het documenteren en typologisch determineren van de gebouwen in al hun gradaties en verschijningsvormen, anderzijds het analyseren van de beweegredenen en opinies bij de betrokken architecten, bedienaars, geloofsgemeenschappen en kerkelijke overheden. Heel wat factoren lijken in deze jaren te pleiten voor een pragmatische omgang met het oorlogspuin, zoals de schaarste en de rantsoenering van de bouwmaterialen, maar evenzeer een maatschappij die op de drempel van het 'Wirtschaftswunder' haar eigen aandeel in de recente geschiedenis het zwijgen oplegt. Het corpus wordt gevormd door een typologische analyse van 60 protestantse en katholieke kerken, waaronder toonaangevende voorbeelden door Egon Eiermann, Rudolf Schwarz, Emil Stefann, Hans Döllgast en Otto Bartning. De nadruk ligt op de betekenis van dit historisch 'belaste' erfgoed, in de context van de naoorlogse herdenkingscultuur, die zowel aanleiding gaf tot een pragmatische, een esthetische als een symbolische benadering. Tot de bijlagen behoort een biografisch repertorium van de betrokken architecten.

Voor alle reacties:

Jozef.Braeken@rwo.vlaanderen.be

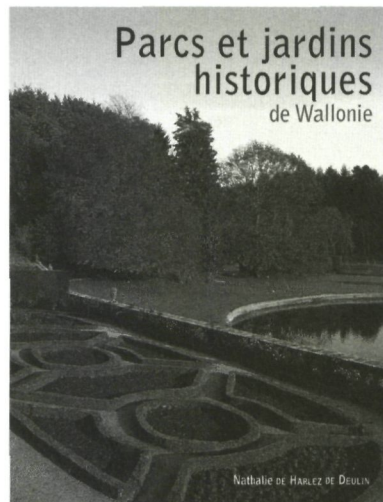
De boeken liggen ter inzage in de bibliotheek van het
Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE)
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel
(tijdens de kantooruren)

Chris De Maegd

PARCS ET JARDINS HISTORIQUES DE WALLONIE

In de binnenkrant van het *M&L*-nummer 6 van 1993 konden we het eerste deel van de Waalse tuineninventaris met de arrondissementen Huy en Waremme (provincie Luik) verwelkomen. De toenmalige minister Robert Collignon gaf het startschot voor deze inventariscampagne en op 9 december 2008, dus welgeteld 15 jaar later, kon de huidige minister, Jean-Claude Marcourt de drie laatste delen boven de doopvont houden. Het terreinonderzoek startte in feite al in 1992, gebeurde door een 8-tal 'inventaristen' en was al voltooid in 2003, maar zoals wel vaker ook in Vlaanderen gebeurt, liet het uitgeven zelf nogal op zich wachten.

De gebiedsdekkende inventaris van historische tuinen en parken in Wallonië, een uitgave door het in 1999 opgerichte *Institut du Patrimoine Wallon* (IPW) in de reeks *Inventaires thématiques*, is daarmee voltooid. Aan de arrondissementen uit de 3 laatste delen, gingen de volgende vooraf: Hoei en Borgworm (deel 1, 1993); Ath, Doornik, Komen-Moeskroen (deel 2, 1997), Charleroi en Thuin (deel 3, 1999), Luik en Verviers (deel 4, 2001), Nijvel (deel 5, 2003) en Namen (deel 6, 2005). De inventaris van Wallonië vormt nu een mooie reeks van 9 volumes, een groot verschil in vergelijking

met de 8 boeken van de *Inventaris Historische Tuinen en Parken van Vlaanderen*, die samen slechts een deel van Limburg en van Vlaams-Brabant bestrijken¹.

De verklaring voor deze discrepantie ligt niet in een verschil in rijkdom aan erfgoed, maar is veeleer te wijten aan de bredere visie in Vlaanderen op de inventaris en op de tuinen en parken zelf. Bijvoorbeeld werden, in Limburg althans, ook de hekken, hagen en boerentuintjes die het dorp en het omringend agrarisch landschap een eigen gezicht geven in de inventarisatie betrokken. Dat is niet het geval bij onze burens. In Wallonië werden 1036 items geïnventariseerd, maar daarvan zijn er slechts 669 (ca 65 %) in de 9 delen opgenomen; de fiches van de overige zijn bij de administratie bewaard. Van deze geselecteerde tuinen – de criteria zijn niet geëxpliciteerd in de inventarisdelen, maar worden wel vermeld in het syntheseboek, waarover zo dadelijk meer – zijn er 51 aangestipt als van groot belang, 18 kregen het statuut van beschermd monument of beschermde site en 8 zijn uitverkoren voor de categorie 'van uitzonderlijk belang', een soort 'supermonumenten' die van een gunstiger subsidieregeling genieten. De eerste 33 uitverkoren historische interieurs in Wallonië die deze stempel eveneens kregen, waren bijvoorbeeld het onderwerp van 3 schitterend geïllustreerde boekdelen verschenen op initiatief van de Waalse *Commission des Monuments, Sites et Fouilles*².

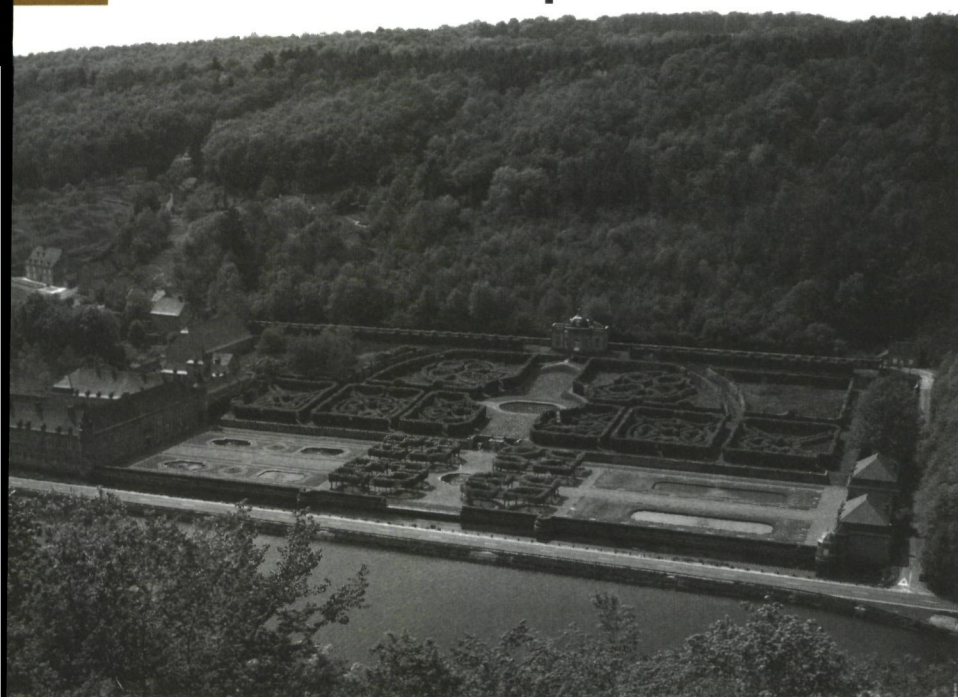
De 9 inventarisboeken geven weinig informatie over de werkwijze, de bronnen, de onderzoeksresultaten. Wel stellen ze in fichevorm de geselecteerde tuinen voor aan de hand van vaste rubrieken: de opgave van de kaarten waarop het goed voorkomt, de iconografie en de bibliografie die op de tuin van toepassing zijn, de technische beschrijving met de datering, de eventuele ontwerper, de architecturale elementen, de groenaspecten, de moestuin als die aanwezig is, de rol van water in de aanleg, de historische nota, de bewaringstoestand en het beheer, dit alles voorzien

van zwart-wit illustraties. Zo'n fiche beslaat zelden meer dan enkele bladzijden, inclusief de foto's. De kleurplaten met prachtige parkzichten, of een aanlegplan, een paviljoen of een decoratief detail zijn beperkt in aantal en gegroepeerd op 6 à 8 bladzijden die de scheiding vormen tussen de arrondissementen binnen hetzelfde volume.

Een heel andere benadering dus dan in Vlaanderen, waar het geïnventariseerde object in artikelvorm wordt gepresenteerd. Helaas is de inventarisatie daar stil gevallen omdat ze gebeurde door het Agentschap Onroerend Erfgoed, waartoe de hoofdauteurs tot voor kort behoorden. Kennis vergaren is nu een opdracht van het Vlaams Instituut voor het Onroerend

Erfgoed, waar de erfenis van het verleden maakt dat de archeologie de doorslag blijft geven. Onderzoek naar tuinen behoort niet tot de prioriteiten terwijl het toch erg kwetsbaar erfgoed is.

Met de beëindiging van hun tuineninventaris heeft de Waalse gemeenschap een belangrijke culturele opdracht voltooid. Zij beschikt nu over de basisvoorwaarde om toe te zien of de omgang met deze tuinen en parken met kennis van zaken gebeurt en of ze vanuit voldoende historisch perspectief worden beheerd. De minister, het *Institut du patrimoine wallon* en de Waalse gemeenschap mogen daarom een pluim op hun respectievelijke hoed steken.

Een pluim verdient ook het schitterende overzichtsboek *Parcs et jardins historique de Wallonie* van Nathalie de Harlez, ook door het IPW uitgegeven maar dan in de reeks *Patrimoine de Wallonie*. Erfgoedthema's als het industrieel erfgoed, het burgerlijk patrimonium in openbaar bezit, het landelijk erfgoed, het archeologische, het moderne en het hedendaagse erfgoed, het patrimonium van uitzonderlijke waarde, voorbeelden van herbestemd erfgoed, het middeleeuwse en tenslotte het militaire erfgoed

waren de voorbije jaren al het onderwerp van afzonderlijke boeken.

In het nieuwe boek zijn de resultaten van het inventarisonderzoek herwerkt tot boeiende teksten en wordt aan de hierboven aangestipte lacunes verholpen. Bijvoorbeeld worden de criteria opgesomd om geselecteerd te worden voor publicatie in de *Inventaires*. Eerst en vooral kwamen daarvoor in aanmerking de meest representatieve en/of de best bewaarde tuinen en parken. Andere criteria waren: de ouderdom van de aanleg of van sommige geïsoleerde elementen; de kwaliteit van het park in zijn geheel of van een onderdeel van het decor of van de architecturale of groene elementen op Waals niveau; de representatieve waarde voor de streek en de lokale geschiedenis; de originaliteit of de specificiteit van de aanleg in of voor een bepaalde periode of het belang van de ontwerper of de opdrachtgever; de belangrijkheid van de ontwerper of de noodzaak de ontwerper uit de vergetelheid te halen.

Het corpus van het overzichtswerk bestaat uit twee delen, die samen 9 hoofdstukken vormen. Onder het eerste deel vallen de drie paragrafen met de iconografie en de geschiedenis. In de eerste worden de bronnen voorgesteld, in de tweede paragraaf de ver-

nieuwingen in de aanleg van 5 grote domeinen en de laatste geeft een stijloverzicht en de rol van de ontwerpers. Het tweede deel is een thematisch overzicht aan de hand van 6 thema's: de tuinen van religieuze instellingen; de watertuinen; de botanische tuinen, arboreta en parken met dendrologische collecties; de nutstuinen; paviljoenen en follies; de tuindecoratie of anders gezegd de vazen, beelden en banken.

In de epiloog, met als titel *Jardins retrouvés*, volgt een korte reflectie over de noodzaak tuinen te inventariseren en worden uit het oogpunt van de erfgoedzorg enkele conclusies over dit kwetsbare patrimonium geformuleerd.

Als uiterst interessant en nuttig toemaatje volgt de *Dictionnaire des créateurs de jardins actifs en Wallonie entre le 18e et le 21e siècle*, een biografische lijst van tuin- en landschapsontwerpers met hun gekende realisaties, ook in het Brusselse Gewest en in Vlaanderen. Nuttig voor volgende onderzoekers is hierbij ook de fotografische weergave van de dikwijls moeilijk te identificeren handtekening van sommige onder hen. Deze *Dictionnaire* bestaat ook als afzonderlijke uitgave. Zoals elk boek dat zichzelf respecteert, volgen achteraan de bibliografische lijst van bronnen, uitgaven en niet gepubliceerde studies, en een index van persoons- en van plaatsnamen. De tekst, de overvloed aan schitterende kleurenfoto's, het grote aantal interessante archiefstukken en – niet zonder belang – de aangename layout zijn alle van een hoog niveau. De gekleurde ontwerptekeningen die in de *Inventaires* zwart-witte, veel te kleine illustraties waren, krijgen hier de plaats die hen toekomt. Elk hoofdstuk wordt voorafgegaan door een aflopende, paginagrote illustratie, aangepast aan en als inleiding op het thema: een plezier voor het oog.

Dit opmerkelijke boek, dat Nathalie de Harlez de Deulin kon schrijven dankzij haar medewerking aan de inventaris van historische tuinen en parken van Wallonië, betekent een belangrijke bouwsteen voor de geschiedenis van

de tuinkunst in België. Op het tot nu toe onovertroffen artikel van Xavier Duquenne na³, is onze ultieme tuin-kunstgeschiedenis nog niet geschreven. Er liggen daarvoor te weinig wetenschappelijk onderbouwde monografieën van landgoederen ter beschikking en in de tweede plaats ontbreekt de gebiedsdekkende *Inventaris Historische Tuinen en Parken in Vlaanderen*. Voltooid zou die eveneens een niet onbelangrijke bijdrage kunnen aanreiken.

N. DE HARLEZ DE DEULIN, S. ELSEMME, D. HOYOS, O. MOREAU, *Parcs et jardins historiques de Wallonie. Volume 7. Province de Namur: Arrondissements de Dinant et de Philippeville, (Inventaires thématiques)*, Namur, Institut du patrimoine wallon, 2008, 339 p.

N. DE HARLEZ DE DEULIN, S. ELSEMME, D. HOYOS, O. MOREAU, *Parcs et jardins historiques de Wallonie. Volume 8. Province de Hainaut: Arrondissements de Mons et de Soignies, (Inventaires thématiques)*, Namur, Institut du patrimoine wallon, 2008, 239 p.

N. DE HARLEZ DE DEULIN, S. ELSEMME, D. HOYOS, O. MOREAU, *Parcs et jardins historiques de Wallonie. Volume 9. Province du Luxembourg: Arrondissements d'Arlon, Bastogne, Marche en Famenne, Neufchâteau et Virton, (Inventaires thématiques)*, Namur, Institut du patrimoine wallon, 2008, 269 p.

N. DE HARLEZ DE DEULIN, *Parcs et jardins historiques de Wallonie (Patrimoine de Wallonie)*, Namur, Institut du patrimoine wallon, 2008, 463 p.

(1) Zie hiervoor ons artikel in M&L nr. 2 van 2008.

(2) *Décors Intérieurs en Wallonie*. 3 delen, Luik, 2003-2005.

(3) Verschenen in de *Woonsteden door de eeuwen heen*, (1989) nr. 84 p. 16-20; (1990) nr. 85 p. 21-26; nr. 87 p. 38-43 en nr. 88 p. 31-40 en in G. en S. JELICOE, *The Oxford companion to gardens*, Oxford, 1986.

Beschermingen

Marc De Borgher

HET PEERDSBOS EN PARK VAN BRASSCHAAT IN BRASSCHAAT EN SCHOTEN

Op 25 juli 2008 heeft Dirk Van Mechelen, viceminister-president van de Vlaamse regering en Vlaams minister van financiën en begroting en ruimtelijke ordening, bij ministerieel besluit het landschap *Peerdsbos en Park van Brasschaat* in Brasschaat definitief aangeduid als ankerplaats. De ankerplaats is gelegen in de Antwerpse Kempen, op grondgebied van de gemeenten Schoten en Brasschaat, aan beide kanten van de Laarse Beek en ten zuiden van de dorpskern van Brasschaat tot aan de E19. Het gebied is 314 ha groot. De ankerplaats paalt aan een andere ankerplaats uit de Landschapsatlas: *domein Vordenstein*, gelegen ten zuiden van de E19. Een deel van het Peerdsbos is beschermd als landschap (Koninklijk besluit van 31 juli 1936). Ook de onmiddellijke omgeving van de voormalige dekenij aan de parochiekerk Sint-Antonius is beschermd als landschap (Koninklijk besluit van 12 november 1975). Het orgel en het doksaal van de Sint-Antoniuskerk zijn beschermd als monument (Koninklijk besluit van 13 mei 1976).

Het Peerdsbos werd voor het eerst vermeld in 1434 en maakte toen deel uit van het veel grotere domein *Bremdonk*. Bij Ferraris betreft de ankerplaats een complex van bos, weiland, akker en heide. De structuur van het huidige bosgebied ten oosten van de Laarse Beek is reeds op deze historische kaart herkenbaar, net als het domein *Ter List*. De westelijke kant van de Laarse Beek betrof op dat moment weilanden, akkers, heide en enkele bosaanplantingen rondom de toenmalige Bremdonkhoeve en het al bestaande kasteel van Brasschaat. Een kleine eeuw later (Vandermaelen,

1854) is het gebied nagenoeg onveranderd gebleven: landbouwgrond, loof- en naaldbos wisselen elkaar af; in het meest oostelijke deel domineert de heide. De domeinen van de Bremdonkhoeve, het kasteel en Hof ter List zijn duidelijk te onderscheiden. Een halve eeuw later (cfr. MGI) is de bebossing sterk toegenomen; ook het oostelijke deel is nu helemaal beplant. Door de bebossing, die nog doorging in de 20ste eeuw, verdween de oude Bremdonkhoeve bijna volledig, enkel de *Melkerij* bleef over. Het betreft nu een omwaterde hoeve, bestaande uit een woonstalhuis, bakhuis en schuur. Hof ter List werd al vermeld in de middeleeuwen. Eind 16de eeuw was er sprake van een hoeve die in 1897 werd vervangen door een kasteel dat op haar beurt na WOII werd afgebroken. Alleen de herenhoeve, de pacht-hoeve en de boswachterwoning bleven gespaard. Met de aanleg van de autosnelweg E19 werd het domein Ter List middendoor gesneden. Zo komt het dat enkel de herenhoeve, oorspronkelijk een jachtpaviljoen uit de 18de eeuw, die ten noorden van de autosnelweg ligt, binnen de grenzen van de ankerplaats valt. Nabij de vijver, bleef ook de ijskelder bewaard.

De geschiedenis van het domein van het kasteel van Brasschaat gaat terug op drie nu verdwenen nederzettingen: de *Vagevuurhoeve*, de *Hemelhoeve* en de *Helhoeve*. De *Vagevuurhoeve* op de hoek van de Miksebaan en de Door Verstraetelei, werd omgevormd tot gemeentelijke school en vervangen door een nieuwbouw. De *Helhoeve* die al werd vermeld in 1602, vormt de

kern van het kasteel. In de 18de eeuw werd de *Helhoeve* immers verbouwd tot hof van plaisance. In 1872 werd alles echter gesloopt en vervangen door een groots kasteel (later nog verschillende keren vergroot) naar Frans model en omgeven door een park met bosaanplantingen, dreven, grasvelden en een vijver. In het park kwamen ook een remise, een hovewoning, twee boswachterwoningen en twee monumentale hoofdvingen (ter hoogte van het dorp en aan de ingang van het Peerdsbos) met bewaarde conciërgewoning. De *Hemelhoeve* met een U-vormige inplanting dateert van 1926. De huidige aanleg van het domein komt nog goed overeen met wat we terugvinden op topografische kaarten van het MGI uit 1909, doch het zuidelijke deel werd ernstig verstoord door de komst van het sportcomplex.

De parochiekerk Sint-Antonius, gelegen in de noordwestelijke hoek van de ankerplaats, gaat terug tot een kapel, toegewijd aan Sint-Antonius, uit de tweede helft van de 15de eeuw. Vandaag is het een laatclassicistische georiënteerde driebeukige kruiskerk met westelijke toren. De kapel gaat terug tot 1771, doch werd in 1839 vergroot; de toren werd toegevoegd in 1864-1865 en de zijbeuken kwamen er in 1871-1872. De ten oosten gelegen voormalige dekenij, nu *taverne D'oude Pastorie*, betreft een laatclassicistisch dubbelhuis uit het begin van de 19de eeuw, doch nadien nog vergroot en aangepast.

Het Peerdsbos betreft een complex van redelijk structuurrijke bossen, met geleidelijke overgangen naar meer beekbegeleidende bostypen dankzij de aanwezigheid van de Laarse Beek. De aanwezigheid van deze beekbegeleidende vegetaties betekent een verrijking van het bosecosysteem, alsook van de floristische waarde. Het bomenbestand van het bos, alsook van de talrijke dreven, vertegenwoordigt een aanzienlijke dendrologische waarde. Naast de floristische- en dendrologische waarde, herbergt dit uitgebreide boscomplex ook een aanzienlijke faunistische waarde, waarbij vooral de

avifauna moet worden vermeld. Indrukwekkende dreven, variërende boscomplexen en heel wat cultuurhistorisch erfgoed maken dit landschap esthetisch waardevol. Als redelijk groot bosgebied net ten zuiden van het centrum van Brasschaat vertegenwoordigt deze ankerplaats bovendien een belangrijke groene ruimte.

Vanuit archeologisch oogpunt kan gesteld worden dat er slechts een beperkt aantal gekende vindplaatsen in de Centrale Archeologische Inventaris (CAI) zijn opgenomen. Het gaat het kasteel van Brasschaat (18de eeuw), de *Hemelhoeve* (15de eeuw), de *Bremdonckhoeve* (zou teruggaan tot 13de eeuw) en het *Hof ter List* (hoeve uit 16de eeuw, later omgebouwd tot lusthof). Bij laatstgenoemde werd in 1840 bij het uitdiepen van de gracht 'prehistorisch' ruw, zwart aardewerk en herten geweien gevonden. Dit duidt op een pre- of protohistorische site in de omgeving.

Er zijn dus weinig archeologische sites gekend in de ankerplaats Peerdsbos en Park van Brasschaat. Dit betekent echter niet dat de ankerplaats geen archeologische waarden heeft; het duidt eerder op een lacune in de kennis van het gebied. Aanwezige bodemtypes zoals plaggenbodems (tegen de dorpskern en de Zeurtbeek), podzols (bossen rond de Hemelhoeve en strookje tegen de E19) en sommige zandbodems langs de Laarse Beek (met een sterk antropogene invloed die vermoedelijk in verband te brengen is met landbouwactiviteiten van de Bremdonckhoeve) hebben archeologische potenties.

In zijn recentere geschiedenis hebben het Peerdsbos en het aangrenzende domein van het kasteel van Brasschaat ingrijpende gevolgen ondergaan van de aanleg van sport- en wegeninfrastructuur. Om de waarden van dit landschap te behouden, moet een verdere versnippering of verkleining van het gebied ten gevolge van deze ontwikkelingen in de toekomst ten stelligste worden vermeden en dient de inpassing landschappelijk op een verantwoorde wijze georganiseerd te worden.

Marc De Borgher

DE POLDER EN HET KASTEEL VAN HINGENE IN BORNEM

Op 25 juli 2008 heeft Dirk Van Mechelen, viceminister-president van de Vlaamse regering en Vlaams minister van financiën en begroting en ruimtelijke ordening, bij ministerieel besluit het landschap *Polder en Kasteel van Hingene* tin Bornem definitief aangeduid als ankerplaats. De ankerplaats is gelegen in de alluviale vlakte van de Schelde, op grondgebied van de gemeente Bornem, tussen het Zeekanaal naar Brussel en de Rijksweg Temse-Breendonk (N16).

Het betreft een gaaf bewaard polderlandschap dat langs de zuidrand wordt geflankeerd door het kasteeldomein van Hingene en langs de westrand aansluit op de definitief aangeduide ankerplaats uit de landschapsatlas *Het Landschap van de Oude Schelde tussen Bornem en Weert*, waarmee het een cluster vormt. De verbondenheid tussen de gesloten polder en het kasteeldomein resulteert in een aaneensluitende 'groene ruimte' die vertrekt vanaf de Schelde en in zuidwaartse richting letterlijk het centrum van Hingene binnendringt. De historische verweving tussen het kasteeldomein en de dorpstructuur is nog gaaf bewaard gebleven.

Het domein d' Ursel, dat reeds in 1120 vermeld werd als omwalde hoeve, is in zijn huidige vorm een typische, 18de-eeuwse adellijke zomerresidentie. Het gebouw is het resultaat van meer dan vier eeuwen bouwen, verbouwen en aanpassen. Het betreft een dubbel omgracht classicistisch kasteel op een U-vormig grondplan, geflankeerd door een orangerie en omgeven door een uitgestrekt kasteelpark. Naast het kasteel omvat het domein het zogenaamde 'Laathof' dat deels opklimt tot de 17de eeuw en het 'schildershuis' uit de 19de eeuw. Ook de Casteleyn behoorde vroeger als paardenstalling tot het domein, vanaf de 20ste eeuw werd het gebouw gebruikt als wasserij, strijkerij en portierswoning.

Het 16de-eeuwse domein was een typisch laat-middeleeuws buitengoed met in de eerste plaats een economisch-agrarische waarde. In de daaropvolgende eeuwen nam de siertuin een steeds belangrijker plaats in en werd het geheel in een bepaalde stijl-vorm gegoten: de renaissancetuin in de 17de eeuw, een typisch Franse tuin in een barok ontwerp rond het 'vernieuwde' kasteel uit 1713-1714, een op het classicisme geënte heraanleg naar ontwerp van Servandoni in de jaren 1760 en tenslotte een Engels geïnspireerde landschapstuin met behoud van een aantal beeldbepalende, structurele elementen uit de voorgaande fasen, getekend door de Duitse landschapsarchitect Keilig in 1883. Het parkgedeelte voor het kasteel werd in 1981 heraangelegd als Franse tuin.

Ten noorden van het kasteel en net tegen de Scheldedijk, ligt *De Notelaer*, een classicistisch jacht- en zomerpaviljoen met zicht op de Schelde en haar buitendijkse gebieden (schorren en rietland) dat via de *Notelaerdreef* in verbinding staat met het kasteel. Het werd met recuperatie van materiaal van het afgebroken kasteel van d'Ursel in Hoboken opgetrokken in de periode van 1791 tot 1794 en wordt omgeven door het voormalige jachtgebied van de Graaf. De aanleg van het gehele domein, met een kasteelpark, parkbossen, dreven en bijhorend

jachtgebied zijn de getuigen van diverse tuinarchitectonische stijlen die dateren van de 16de eeuw tot vandaag. De Parochiekerk Sint-Stefaan, een neogotische kruisbasiliek, ligt ten zuidwesten van het kasteel. Ze werd opgetrokken op het einde van de 19de eeuw, doch met integratie van delen van de oude kerk uit 1687. Hier bevindt zich ook het grafmonument van de familie d'Ursel.

In het westelijk deel van de ankerplaats, aansluitend op de ankerplaats in de Landschapsatlas *Landschap van de Oude Schelde tussen Bornem en Weert*, wordt een uitgestrekt landschap gevormd dat haar verschijningsvorm voor een belangrijk gedeelte te danken heeft aan de nabijheid van de Schelde. Opvallende structurerende elementen in dit landschap zijn het complex van winter- en zomerdijken, de repelvormige percelering, de wielen, alsook de hoefijzervormige dreven.

De meeste oude dijkstructuren bevatten een oud wegenpatroon, ondermeer Buitenland, Reek, Notelaersdreef (zo genoemd naar de karakteristieke begroeiing op vele van de Scheldedijken in de streek), Vitsdam, Eikendam, Zijdeweg, (Roddam), Nattehaasdonk.

Het in de nabijheid van Buitenland gelegen *Kragewiel* is een overblijfsel van de zware overstroming van 1552. Het Groene Wiel aan de oostzijde van de ankerplaats, langsheen Nattehaas-

donk, dateert van overstroming van 1632. Het geheel is als een historisch stabiel landschap te beschouwen.

In die zone is ook het landelijke gehucht Buitenland gelegen, waarvan de naam vermoedelijk verwijst naar de talrijke indijkingen, het land buiten de dijken gewonnen op de moerassen, ligt sterk geïsoleerd langs de Scheldebijk in het noordwesten van de ankerplaats. Het is vooral bekend omwille van de vroegere handel in wissel en manden die hier midden de 19de eeuw tot bloei werd gebracht. Het is in oorsprong dus een woonkern, ontstaan als familienederzetting, zonder kerk, school of gemeenschapsvoorzieningen. Het wordt gekenmerkt door een eerder heterogene bebouwing uit voornamelijk de 19de en 20ste eeuw. Eind 19de eeuw werd hier een project uitgevoerd van een fantasierijke reconstructie van enkele gebouwen die op de Wereldtentoonstelling van 1894 te Antwerpen de wijk *Oud-Antwerpen* hadden weergegeven. Hierdoor verschenen onder meer de zogenaamde Gildenkamer, de Sint-Jacobstoren, een neotraditionele, octogonale pagadertoren. Het *Reuzenhuis* werd na de Wereldtentoonstelling van 1897 te Brussel hier heropgebouwd. Dit gaf aanleiding tot een volkstoerisme (zelfs kostuums en attributen werden overgebracht). De Wilfortboten hadden hier een aanlegplaats voor de toeristen uit Temse en Antwerpen. Het dorp wordt verder gekenmerkt door arbeiderswoningen, afgewisseld met gegroepeerde rijkere woningen, onder meer de villa's van de familie Merckx met eclectische kenmerken, en bedrijfsgebouwen. Aan de Vitsdam is de herberg aan een aanlegplaats op de Schelde vermeldenswaardig.

Het oostelijke deel van de ankerplaats is de polder, bebost grotendeels met Canadapopulier. Ook hier worden historische grachten- en dijkstructuren en wielen aangetroffen.

De wetenschappelijke waarde van deze ankerplaats wordt vooral bepaald door haar ligging in de alluviale vlakte van de Schelde en langs de rand van

de zandrug die deze vallei afbakt. Als gevolg hiervan wordt het gebied gekarakteriseerd door verschillende milieugradiënten, gaande van vochtige bodems op klei over matig vochtige bodems met zandleem tot droge bodems op zand. De aanwezigheid van deze verschillende milieus geeft ontstaan aan een grote diversiteit in de vegetatie met gemengd loofbos, wilgenstruwelen, moerassige zones en waterplassen. De variatie, uitgestrektheid en rust die eigen zijn aan het gebied, maken dit landschap tot een waardevol habitat voor verschillende vogelsoorten. De door het gebied verspreide plassen en grachten zorgen voor een geschikt habitat voor amfibieën.

Gelet op zijn ligging langs de Schelde, naast een oude meander (de Oude Schelde), heeft de ankerplaats ook op archeologisch vlak een hoog potentieel.

Wouter Deventer

ANKERPLAATS POLDER KLEMSKERKE-VLISSEGEM

Deze ankerplaats ligt in het oostelijk deel van de Vlaamse kuststreek, halverwege tussen Oostende en de haven van Zeebrugge. Ze ligt op het grond-

gebied van de gemeente De Haan, meer bepaald ten zuiden van De Haan-centrum, en heeft een oppervlakte van 745,98ha. Bij ministerieel besluit van 24 december 2008 werd ze voorlopig aangeduid als ankerplaats op basis van de natuurwetenschappelijke, historische, esthetische en ruimtelijk-structurerende waarden.

De polder Klemskerke-Vlissegem wordt beschouwd als een gaaf bewaarde "Oudlandpolder" langs onze Vlaamse kust door de grote herkenbaarheid, gaafheid en samenhang van de natuurlijke bodemgesteldheid en het landgebruik in algemene zin. De bodem bestaat uit kleiige en zandige sedimenten die afgezet zijn tijdens de laatste 10.000 jaar in de kustvlakte. Op natuurlijke wijze, maar ook door menselijk toedoen, zijn deze sedimenten ontwaterd en heeft dit geleid tot kleine maar belangrijke hoogteverschillen die zeer bepalend zijn voor het landgebruik in historisch perspectief.

Het dominante graslandgebruik, de perceelsstructuur, netwerk van grachten en waterlopen, het wegenpatroon, landelijke bebouwing, typische polderdorpen vertonen een grote historische continuïteit én geven het gebied een zeer authentiek en kleinschalig landelijk karakter. De rijkdom aan gebouwen met erfgoedwaarde en hun duidelijke historische relatie met de ingebruikname van het poldergebied, illustreert

de historische waarde van het gebied. De verspreide bebouwing betreft voornamelijk landbouwkundig erfgoed, evenals enkele kapelletjes en militair erfgoed. De dorpskernen van Vlissegem en Klemskerke vormen twee gaaf bewaarde typische polderdorpen, geconcentreerd rond kerk en wegen, die minstens teruggaan tot 10de eeuw. In Klemskerke betreft het de kerk, met omgevend kerkhof en aanpalende dorpsbebouwing. De historische structuur van Vlissegem, bestaande uit wegenpatroon, centrale kerk, dorpsbebouwing langs wegen, en ingesloten graslandperceel, gaan terug op historische situatie, is zeer goed bewaard gebleven en vertoont een grote samenhang en herkenbaarheid. Daarnaast zijn er ook nog verspreide restanten van militaire bouwwerken uit WO II.

Verder treffen we in het gebied ook diverse archeologische sites die vaak teruggaan op grote geïsoleerde middeleeuwse bewoningssites met walgracht.

De Noordede vormt een belangrijke waterloop als historisch afwateringskanaal voor dit poldergebied én de omliggende polders ten noordwesten van Brugge. Het gebied wordt gekenmerkt door een uitgesproken open landschap met weidse en panoramische zichten naar de omgevende polders en de kustbebouwing van De Haan (centrum) als duidelijk herkenbare grens in het noorden.

De grotere wegen aan de rand van het gebied, met begeleidende bomenrijen, de twee polderdorpen Klemskerke en Vlissegem, én de Noordede begrenzen het gebied.

Tijdens de voorlopige aanduiding krijgen de lokale en regionale overheden, evenals heel wat Vlaamse administraties, de kans om een advies uit te brengen omtrent de aanduiding als ankerplaats. Dit leidt dan hopelijk tot een definitieve aanduiding als ankerplaats. Voor dit gebied is er nog een gewestelijk planningsinitiatief voorzien in het kader van de afbakening van de agrarische en natuurlijke structuur. Via dat proces kan de ankerplaats op termijn erkend worden als erfgoedlandschap.

Vondstmeldingen

Peter Van den Hove

VONDSTMELDING ARCHEOLOGIE

Op 12 januari 2009 ontving de cel archeologie van het Agentschap R-O Vlaanderen een vondstmelding van de intergemeentelijke archeologische dienst ADAK. Op een bouwwerf langs-
heen de Steenweg op Oosthoven werden twee bunkers uit de Eerste Wereldoorlog aangetroffen. De twee Duitse bunkers dateren uit 1917 en maakten deel uit van de "Stellung Antwerpen – Turnhout". Deze stelling moest tijdens de Eerste Wereldoorlog bescherming bieden tegen een mogelijke aanval door de Geallieerde legers vanuit het neutrale Nederland.

De kleinste bunker heeft plaats voor drie soldaten en is een observatie/schuilbunker van het zogenaamde 'type 3'. De uitvoering wijkt echter af van tot nu toe bekende constructieplannen en is dus bijzonder te noemen. De tweede bunker is een zogenaamde 'afwachtingsbunker' voor mitrailleursschutters (type 1). Door de metaalschaarste na de Eerste Wereldoorlog werd het dak van deze

bunker verwijderd om de wapening met tramrails te recupereren. Beide bunkers zijn schaarse relictten uit de Eerste Wereldoorlog op het grondgebied van Turnhout. Er wordt momenteel onderzocht of ze behouden kunnen blijven.

Vondsten melden

Volgens de wetgeving archeologie die in Vlaanderen van kracht is moeten toevallige archeologische vondsten binnen de drie dagen gemeld worden aan de cel archeologie van het Agentschap R-O Vlaanderen. Het Agent-

schap brengt daarna de eigenaar en de gemeente op de hoogte. De vondsten moeten 10 dagen onaangeroerd blijven en beschermd worden tegen vernietiging. Binnen die 10 dagen doen archeologen van de Vlaamse Overheid de nodige vaststellingen en wordt er indien nodig overgaan tot een archeologisch onderzoek.

Meer weten?

Agentschap R-O Vlaanderen
Raf Ribbens - Erfgoedconsulent
archeologie
Koning Albert II-laan 19 bus 3
1210 Brussel
Tel. 02 553 16 18
Raf.ribbens@rwo.vlaanderen.be

Colloquia

Werner Wouters

REUVENS DAGEN, RIJSWIJK (NEDERLAND), 13-14 NOVEMBER 2008

Dit jaarlijkse congres, de niet te missen samenkomst tussen archeologen in de Lage Landen, werd bijgewoond door Peter Van den Hove, Steven Mortier en Werner Wouters van de Directie Coördinatie en Werking, team OE centraal.

De twee congresdagen waren ingedeeld in twee thema's per dag. Donderdag 13 november werden de thema's *Neolithicum* en *Landgoederen en buitenplaatsen* aangesneden. Vrijdag 14 november 2007 werden de thema's *Infrastructuur en Informatievoorziening en publieksbereik* behandeld. De lezingenreeks werd afgesloten met de klassieker *Topvondsten*.

Het congres vond plaats in de Evenementenhal van Rijswijk en bestond volgens de organisatoren uit rond de 800 ingeschrevenen, allen op de een

of andere manier betrokken bij het archeologische (bedrijfs)leven in de Lage Landen. Meer en meer heeft dit congres de allure gekregen van een wetenschappelijke samenkomst in een vlotte combinatie met de archeologische handelsbeurs, waar elke betrokken beheerder, beleidsmaker, ambtenaar en wetenschapper kan shoppen om een antwoord te vinden op zijn vragen en verzuchtingen. Van de 800 deelnemers waren er slechts twee handvol aanwezigen uit het Vlaamse Gewest present, inbegrepen de partners uit 'onze' bedrijfswereld, universiteiten en (inter)gemeentelijke archeologische diensten.

De infostanden hadden, in tegenstelling tot de Reuvsdagen van 2007 in Deventer, een ruime plaats gekregen, wat de circulatie en de aanspreekbaarheid van de standhouders in grote mate bevorderde. Een belangrijk element dat door elke deelnemer kon worden opgemerkt, is het gegeven dat de Nederlandse universitaire wereld meer en meer de bondgenoot is geworden van het bedrijfsleven. Er konden vele synergieën tussen beide partners waargenomen worden, die op lange termijn zonder enige twijfel zullen resulteren in belangrijke doorbraken in kennisvernieuwing en -verdieping. Na *De Toren van Pisa rechtgezet*, waaruit in Vlaanderen al wel eens zeer selectief werd geciteerd, heeft de Nederlandse universitaire wereld verder de stap naar samenwerking gezet. Hier is in ieder geval geen sprake meer van een identiteitscrisis, maar gaat men zeer dynamisch om met de ontwikkelingen die de nieuwe Monumentenwet uit 2007 heeft generieerd. De implementatie van Malta in de Nederlandse regelgeving heeft immers voor een explosie gezorgd van bewust omgaan met de archeologische erfgoedzorg in de ruimtelijke planningsprocessen, effectenrapportages, landschapsbeheer en ja, ook in archeologische opgravingen.

De Reuvslezing bracht als onderwerp *New Discoveries at Stonehenge*, door archeoloog Mike Parker Pearson (*Sheffield University*). Interdisciplinair tot en met, bracht hij het verhaal van

de gedetailleerde opgravingen op deze Werelderfgoedsite. De locatiekeuze van archeologische ingrepen in de bodem in en rond Stonehenge was tot in de details verantwoord en beargumenteerd. De manier van opgraven, met het tot het uiterste doordrijven van de methodiek ontwikkeld door Harris, zorgde voor ongekennde detailwaarnemingen: onder meer de knieafdrukken van de mens aan de centrale haard van en de afdrukken van het meubilair in de neolithische woningen werden geregistreerd. Staalkeuzes in functie van de oplossing van de meest diverse vraagstellingen werden bovendien binnen een ruim team van betrokken deskundigen besproken. Opgraven is inderdaad teamwerk. Dergelijke intense opgravingen zijn onmogelijk binnen het door Malta-wetgeving gereuleerde bestel, gezien de financiële en organisatorische onbetaalbaarheid daarvan. Uit deze lezing kan echter misschien wel voor het Vlaamse Gewest de les getrokken worden dat in onze archeologisch beschermde gebieden ook dergelijke methodiek verplicht zou gesteld kunnen worden. De Vlaamse archeologie komt immers uit een jarenlange geschiedenis van "*redden wat er te redden valt*", wat een methodiek met zich meegebracht heeft die ingebakken lijkt in elke archeoloog: sporen worden gesneden, niet uitgegraven, lagen worden niet gevolgd maar men registreert ze in de profielen, sites met stratigrafie worden 'gesalamiseerd' opgegraven via kunstmatige vlakken die weinig recht doen aan de chronologische opeenvolging van de lagen, en ga zo maar door. De gestaag groeiende archeologische voorraad in de vorm van beschermde archeologische monumenten en zones, biedt de mogelijkheid om een tot in de details uitgevoerde en ruim georganiseerde opgraving uit te voeren, ingeval van bodemarchief bedreigende werkzaamheden binnen de beschermde afbakening.

Ook nu weer waren de lezingen ongeëvenaard van niveau. Het thema *Neolithicum* blonk niet echt uit door nieuwe inzichten, maar was gewoon leuk. Een verhaal over de "*polsbeschermers*"

bijvoorbeeld, is niet echt de trekpleister waar een modale archeoloog die zich onledig houdt met erfgoedbeheer zich naar spoedt.

Het tweede thema *Landgoederen en buitenplaatsen* kreeg niet de waardering die het verdiende. Slechts twee sprekers hebben dit thema ingevuld, waarvan één dan nog handelde over de resultaten van een archeologisch noodonderzoek dat pas in het najaar 2008 werd "*aan het licht gebracht*". Vanuit het tijdspectief eigen aan onze historische discipline, lijkt het ons eerder aangewezen dergelijk "*on going*" onderzoek resoluut te weren uit het programma van de Reuvsdagen. Het brengt een smet toe aan het van nature beschouwende karakter van de discipline.

Boeiend dan weer was het thema van de "*infrastructuur*" aangekondigd. Infrastructuur trekt immers lijnen door het landschap, tekent hierin structuur en geeft ons inlichtingen over de diverse strata van de verleden ruimtelijke planning binnen het landschap. Toch bleek het thema op de Reuvsdagen in zekere zin verschaald te zijn: van de 5 thema's gingen er 5 in hoofdzaak over infrastructuur in de vorm van wegen, met andere woorden voorzieningen inzonderheid bestemd voor het vervoer over land. Andere infrastructuur – zelfs de voor de Nederlanders zo met betekenis beladen dijken, rivieren en kanalen – werd nauwelijks aangehaald. Ook de parcellering werd nauwelijks vermeld, laat staan de kleinere off-site fenomenen. Hoe moeilijk grijpbaar deze structurende landschapselementen uit het verleden zijn, bleek tevens uit de gebrachte lezingen: slechts zelden worden ze bij archeologisch terreinwerk vastgesteld, hoewel grootschalige proefsleuven juist wel geschikt zijn om ze op te sporen. Het verwondert dan ook niet dat vier van de vijf lezingen vertrokken van een aanpak vanop de *desk*, eerder dan van op het terrein.

Tot slot werden maar liefst acht lezingen gewijd aan de publiekswerking en de ontsluiting van ons archeologisch erfgoed en kennis. Ontsluiting geeft

de maatschappij terug wat de maatschappij aan middelen in onderzoek heeft belegd. Deze dividenden van de archeologische wetenschap mogen niet vergeten worden. En dat had het publiek van 800 deelnemers hier echt wel begrepen.

Werner Wouters

ERVARINGSUITWISSELING TUSSEN PRIVATE EN PUBLIEKE ONTWIKKELAARS

Op 3 februari 2009 in de namiddag organiseerde de Entiteit Ruimtelijke Economie van het Agentschap Onder-nemen in het *Husa President Parkhotel* een uitwisselingsmoment met projectontwikkelaars rond de ontwikkeling van bedrijventerreinen. Doelstelling van de dag was om ervaringen uit te wisselen tussen projectontwikkelaars onderling en de bevoegde administraties, een uniek leermoment om knelpunten te detecteren en al dan niet creatieve oplossingen te presenteren, die onder meer ook de ruimtelijke kwaliteit ten goede komen.

De namiddag startte met een gezamenlijke lunch en werd daarna opge-luisterd met vier werksessies rond een thema. Elke sessie was ingedeeld in een presentatie uit de praktijk en een aansluitend discussiemoment, waarna evaluatieformulieren konden ingevuld worden door de deelnemers. De vierde sessie bestond uit het item "omgaan met archeologisch onder-zoek" bij de ontwikkeling van bedrij-venterreinen. De archeologische erf-goedzorg is subsidieerbaar gesteld sinds de invoetreding van het Besluit van de Vlaamse Regering van 16 mei 2007, houdende subsidiëring van de bedrijventerreinen (Belgisch Staatsblad van 5 juli 2007), waar bij de beleidsvoorbereiding ook de toen-malige afdeling Monumenten en Landschappen, nu het Agentschap RO Vlaanderen, betrokken was. Het waren de provinciale archeologen van de provincie Antwerpen in samenwerking

met de Provinciale Ontwikkelings-maatschappij (POM) die één van de mogelijke manieren van een integratie van de archeologische erfgoedzorg voorstelden. De dienst Cultuur van de provincie werkt – op basis van een samenwerkingsovereenkomst met de POM – *in-house* voor diezelfde POM. Archeologen van het Agentschap RO Vlaanderen werden via de Entiteit Ruimtelijke Economie op vraag van de dienst Cultuur van de Provincie uitge-nodigd om eventuele juridische vragen te beantwoorden.

Door ziekte van de provinciale archeo-loog van dienst werd de presentatie uitstekend gedaan door de vertegen-woordiger van de POM. Hij liet zien hoe de verschillende fasen van de archeologische activiteiten samen-spoorden met de ontwikkelingsfasen van een nieuw bedrijventerrein, *in casu* het bedrijventerrein Wijnegem Hoek III. Kosten en baten werden duidelijk en met sprekende cijfers in kaart gebracht. Door gebruik te maken van het *in-house* principe – benadrukt moet worden dat dit een vrij unieke aanpak is bij het ontwikkelen van bedrijventerreinen – kon de ontwik-kelaar echter geen beroep doen op de hoger vermelde subsidieregeling.

In de discussie achteraf werden er vooral juridische vragen gesteld rond de bepalingen van het Archeologie-decreet. Zorgplicht, advisering van

bouwvergunningsaanvragen, de toe-vals vondstregeling en dergelijke meer passeerden één voor één de revue, en werden vanuit de archeologiewetge-ving helder beantwoord. Groot knel-punt echter was het gegeven dat projectontwikkelaars geen duidelijk aanspreekpunt hebben en daardoor ook geen correcte informatie verkrij-jen. Illustratief voor deze problema-tiek was dat er gemeld werd dat er zich nauwelijks problemen voordoen met de archeologische erfgoedzorg in de provincie Limburg, terwijl in Oost-Vlaanderen ontwikkelaars niet meer weten waar aan te kloppen, vooral sinds het contract van hun aanspreek-punt bij de provincie niet werd verlengd. De discussie hierrond legde de vinger op de wonde: door de vele faci-literende archeologen – met goede bedoelingen allicht, maar veelal zon-der bevoegdheden en een ontoerei-kende kennis van de wetgeving – wordt de helderheid van die wetgeving en bevoegde aanspreekpunten verslui-erd voor elke bouwheer. Een oplossing hiervoor dringt zich dringend op, en die kan eenvoudig gerealiseerd worden door de decretale bevoegdheden inzake archeologische erfgoedzorg te respecteren.

Het doel van dit uitwisselingsmoment binnen deze sessie althans – door de vele onduidelijkheden bij projectont-wikkelaars – werd spijtig genoeg niet

bereikt. Echte ervaringsuitwisseling van lopende projecten vond niet plaats. Eerder beantwoordden de aanwezige archeologen vragen over de regelgeving en de wijze waarop ze door de diensten Onroerend Erfgoed worden toegepast. Nochtans werd de sessie "omgaan met archeologisch onderzoek" achteraf zeer positief beoordeeld door de genodigden. Dat stemt tot vreugde, en tot nadenken. In ieder geval kan de organisatie van dergelijke initiatieven enkel maar toegejuicht worden.

Varia

OPROEP

GEZOCHT: ARCHIEFMATERIAAL VAN DE WEDEROPBOUW NA WO I

Tekende uw grootvader zowat alle bouwplannen voor de heropbouw van het dorp na de Eerste Wereldoorlog en ligt zijn archief al jaren ergens op uw zolder? Heeft u nog een album met werffoto's van uw eigen huis uit de wederopbouwperiode? Of kent u een bouwbedrijf dat de bakstenen leverde voor de wederopbouw van de streek?

In het kader van het project *Het Gekwetste Gewest* is het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa) op zoek naar archiefmateriaal van architecten, aannemers, bouwbedrijven, ambtenaren... die betrokken waren bij de heropbouw van de Westhoek na de Eerste Wereldoorlog. Een lijst met namen van deze architecten, aannemers en ambtenaren die toen actief waren in de streek kan u raadplegen op <http://www.cvaa.be>. Ook foto's of postkaarten over de wederopbouw zijn voor het project erg waardevol. Het CVAa heeft geen eigen collectie en het is niet de bedoeling om de ge-

signaleerde archieven of documenten op te nemen. Wel komen we graag ter plaatse om het materiaal te bekijken en te registreren. Indien u het materiaal toch wenst te schenken, dan zoeken we samen met u naar een geschikte bewaarinstelling.

Momenteel is de eerste fase van het onderzoek afgerond, waarbij de website <http://www.wederopbouw.be> werd gelanceerd. De focus lag hierbij vooral op wederopbouw materiaal in gemeentearchieven. In de tweede fase wordt actief gezocht naar archieven die zich buiten deze gemeentearchieven bevinden.

De tweede fase zal uitmonden in de publicatie van een thematische archievgids die een overzicht biedt van alle soorten architectuurarchieven over de wederopbouw in de Westhoek. Lijsten met betrokken architecten, ambtenaren en aannemers vindt u op www.cvaa.be.

Info: Annelies Anseeuw, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa), Jan van Rijswijklaan 155, 2018 Antwerpen.
annelies.ansseeuw@vai.be
Vlaams ARCHITECTUUR Instituut
+32 (0)3 242 89 76
www.vai.be
www.cvaa.be
www.wederopbouw.be

PERSBERICHT

DE NEDERLANDSE RESTAURATIEBEURS 2009

Op 23, 24 en 25 april 2009 vindt in de Brabanthallen in 's Hertogenbosch wederom de Nederlandse Restauratiebeurs 2009 plaats: al jaren dé ontmoetingsplek van alle betrokkenen bij cultureel erfgoed in Nederland. De Nederlandse erfgoedsector is volop in beweging. Om de twee jaar krijgen professionals en andere liefhebbers van het Nederlands erfgoed de gelegenheid om kennis te nemen van de

actuele stand van zaken tijdens de Nederlandse Restauratiebeurs. Allerlei partijen die aan de instandhouding, verbetering en toegankelijkheid van het Nederlands cultureel erfgoed bijdragen, komen gedurende drie dagen samen. De beurs brengt vraag en aanbod bij elkaar op het gebied van het onroerend, roerend, materieel en immaterieel erfgoed. Kwaliteit en passie gaan daarbij hand in hand.

Meer dan alleen restauratie

De Nederlandse Restauratiebeurs stimuleert de vakwereld door kennisuitwisseling en draagt tegelijkertijd bij aan verbreding van het maatschappelijke draagvlak voor de instandhouding van het cultureel erfgoed. Speciale aandacht is er voor actuele ontwikkelingen, nieuwe producten en technologieën, kennis en vakmanschap. Experts verzorgen lezingen, presentaties en workshops. Speciale evenementen en debatten maken het dagprogramma voor de bezoeker compleet. De Nederlandse Restauratiebeurs is ook dé gelegenheid om het publiek te interesseren voor de restauratiemethoden en conserveringstechnieken voor historische gebouwen en interieurs, archiefstukken, archeologische bodemvondsten en voorwerpen uit kunstcollecties. Eigenaars kunnen zich breed oriënteren over andere restauratie, onderhoud, financiering.

Ter illustratie even wat cijfers en feiten van de Nederlandse Restauratiebeurs 2007. De editie trok ruim 6.600 bezoekers die naast het bezoek aan de beurs ook deelnamen aan – onder andere door exposanten georganiseerde – 65 hooggewaardeerde evenementen in de verschillende Beurstheaters: lezingen, debatten, presentaties en demonstraties. Er waren wel meer dan 470 bedrijven en instellingen vertegenwoordigd tijdens de beurs.

De beurs voor 2009 belooft wederom een groots spektakel te worden. Er hebben zich al vele exposanten aangemeld, waaronder architectenbureaus, landelijke erfgoedorganisaties, restauratiebedrijven, adviesbureaus, toeleveranciers (van materialen en technieken) enz.

Een volledig overzicht kunt u vinden op www.restauratiebeurs.nl
Ook de programma's voor de beurs-
theaters krijgen reeds vorm met onder
andere lezingen van de Erfgoedinspec-
tie, aandacht voor het 100-jarig jubi-
leum van Van Hoogevest Architecten
en een evenement in het kader van
het 30-jarig jubileum van tijdschrift
Monumenten.

Geïnteresseerd in deelname aan dit
succesvolle driedaagse evenement?
Tot 1 februari 2009 kunt u zich als
exposant aanmelden.
Voor meer informatie kunt u bellen
met de organisator: Top/Com,
Raoul Hijn, 0485 – 322 922, of mailen
naar: info@restauratiebeurs.nl.
Kijk ook eens op de website
www.restauratiebeurs.nl.

M&L citaat

*"Par leurs proportions – et aussi par les qualités d'art qui s'y affirment – La Vie Sereine de M. Ciamberlani et les panneaux décoratifs exécutés par M. Fabry pour décorer l'habitation de M. Wolfers dominent le salonnet du Cercle Pour L'Art, qui clôt son XIe exercice par un bilan artistique des plus honorables. Ce sont de nobles efforts, en partie réalisés, vers un idéal d'art monumental trop négligé par les artistes contemporains. Il est vrai que les Médicis n'ont pas de descendance en Belgique ... Un peintre de nos amis, à qui l'on demandait s'il aimerait être décoré, répondit: "Je préfère qu'on me donne à décorer un bout de muraille."
Gouvernement et Mécènes ne sont point prodigues de commandes de ce genre et si la peinture décorative a peu de représentants parmi nous, ce ne sont point les artistes qu'il faut morigéner."*

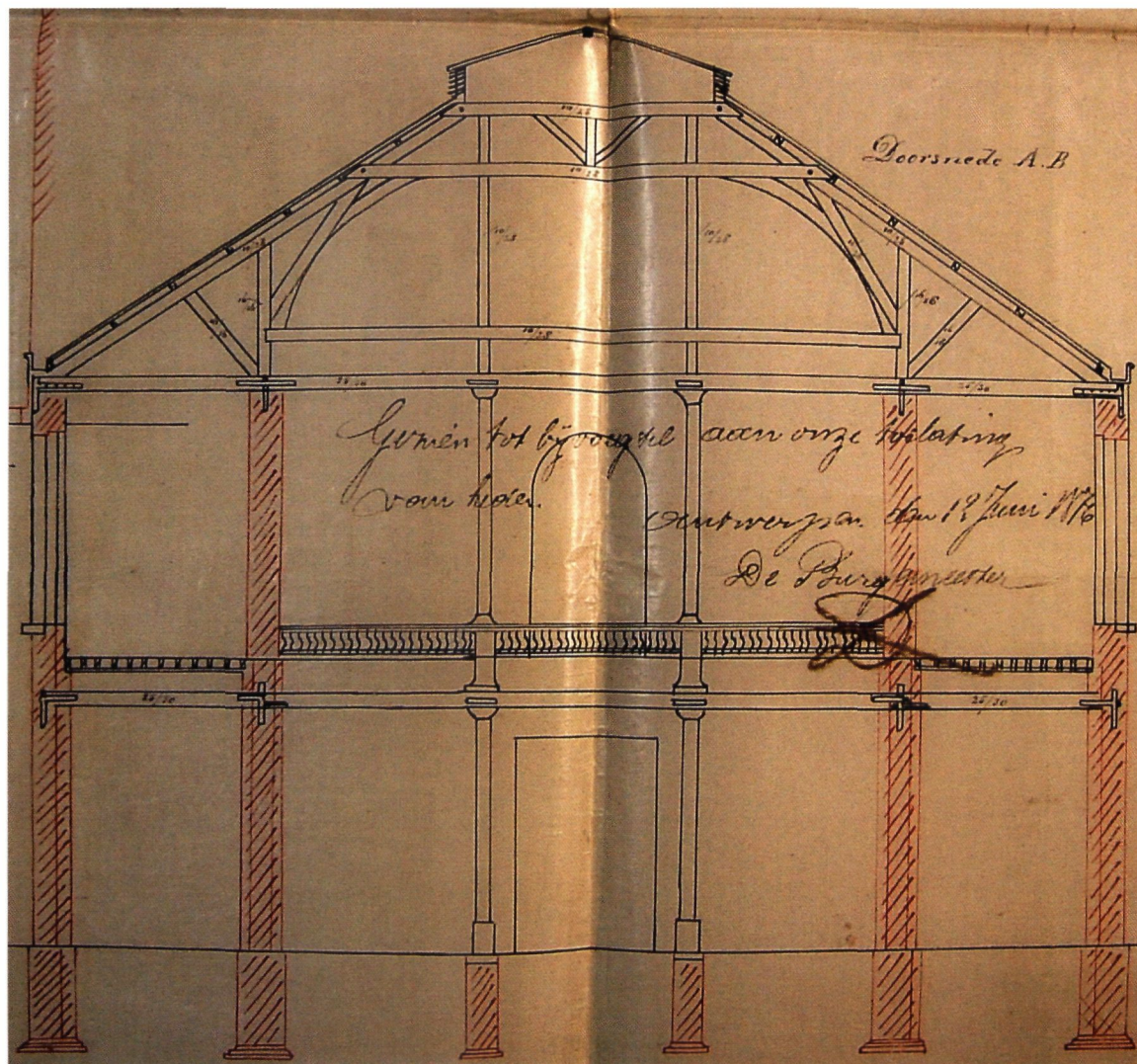
"Door hun omvang – maar tevens door de uitdrukkelijke kunstkwaliteiten – beheersen Het Serene Leven van de H. Ciamberlani en de decoratieve panelen van de H. Fabry voor de woning van de H. Wolfers het salonnetje van de Kring Pour L'Art, die zijn XIde dienstjaar afsluit met een meer dan eervol artistiek bilan. Het is een edel, ten dele verwezenlijkt streven naar een ideaal van te zeer door hedendaagse kunstenaars verwaarloosde monumentale kunst.
Het is waar dat de Medici geen nakomelingen hebben in België ... Een bevriend kunstschilder, wie gevraagd werd of hij het op prijs zou stellen te worden gedecoreerd, gaf als antwoord: "Dat men mij veeleer een muurpand geve om te decoreren." Regering en Mecenassen zijn niet vrijgevig met dit soort opdrachten en indien de decoratieve schilderkunst bij ons weinig vertegenwoordigers kent zijn het niet de kunstenaars die je moet blameren."

HET 'STATIEKWARTIER' ALS UITGAANSBUURT

Het 'statiekwartier' staat in het collectieve geheugen van de Antwerpenaar bekend als één van de meest populaire plaatsen om uit te gaan uit het verleden. Dit beeld is vandaag ook goed te onderbouwen, omwille van twee grootschalige projecten mondelinge geschiedenis die de erfgoedcel Antwerpen tussen 2005 en 2008 organiseerde over uitgaan in Antwerpen (Dans'ant Project, 2005-2006) en specifiek over de stationsbuurt (Verhalenbazaar 2007-2008) (13). Door deze gegevens naast deze van de takslijsten te leggen kon een bijzonder gedetailleerde geografie van het Antwerpse uitgaansleven tussen 1875 en 1945 worden opgemaakt. Hieruit bleek dat de stationswijk tussen het Koninklijk Astridplein en het Sint-Jansplein vanaf 1875 bijzonder rijk was aan danszalen. Alleen al voor de Diepestraat, Offerandestraat en Lange Beeldekens-

straat samen waren er tussen 1880 en 1900 niet minder dan 14 danszalen actief waarvan 90 % was uitgerust met een dansorgel (14). De projecten mondelinge geschiedenis beslaan, om evidente redenen, vooral de periode 1920-1950 en vormen een uiterst waardevolle aanvulling op het archiefonderzoek, dat precies voor deze periode vele lacunes vertoont.

De gesystematiseerde getuigenissen, samen met de archiefbronnen tonen aan dat het Astridplein zelf en de buurt De Keyserlei – Anneessenstraat – Statieplein vooral tussen 1910 en 1950 een populaire uitgaansomgeving waren. Voorheen was dit, zoals vermeld, hoofdzakelijk de wijk tussen de Gemeentestraat en het Sint-Jansplein. De Eldorado kan in dat opzicht dus worden beschouwd als een zaal van de 'oude' uitgaansbuurt. Bovendien was hij binnen deze buurt ook nog eens een uitzondering. Om te beginnen was het in vergelijking met de overige zalen in de buurt een zeer grote zaal waarvan de

◀ De originele dakconstructie was waarschijnlijk in hout. Ook op de verbouwingsplannen van 1887 vinden we deze constructie terug. Een eenvoudig lijntje geeft de kromming van het hangende tongewelf weer (Stadsarchief Antwerpen, bouw-dossier 1876#338)

exploitatie duurder moet zijn geweest dan van haar kleinere concurrenten. Daarnaast is tot nu toe geen enkele aanwijzing gevonden dat in de Eldorado ooit een draaiorgel zou hebben gestaan. Gezien het overwicht aan draaiorgelzalen in de 'oude' uitgangsbuurt, lijkt dit sterk op een bijkomstig concurrentieel nadeel. Het hoeft daarom niet te verwonderen dat de exploitanten van een dergelijke zaal in 1904 een onzekere toekomst inruilden voor een interessante financiële transactie met het Antwerpse Stadsbestuur.

HET OORSPRONKELIJKE BOUW-DOSSIER

Van de meeste Antwerpse feestzalen vindt men zelden het oorspronkelijke bouwdoossier terug. Een goede verklaring hiervoor werd gevonden toen systematisch de dossiers over politieiligheid in Antwerpse danszalen in het Antwerpse stadsarchief werden uitgeplozen (15). Daar bleken veel bouwdoossiers van 19de-eeuwse danszalen in stilte schuil te gaan. Zij werden in de loop der jaren in de veiligheidsdossiers als bewijsmateriaal toegevoegd. De aanleiding hiervoor kon heel divers zijn, gaande van klachten van burens over nachtlawaai, vragen van de stadsbouwmeester over de brandveiligheid of de stabiliteit van de constructie, tot en met het intrekken van een vergunning na vechtpartijen. Uit deze dossiers blijkt ook dat de eigenaars van danszalen, ondanks de vaak problematische overlastsituatie, hardnekkig probeerden de zaak zo lang mogelijk open te houden. In het geval van de Eldorado was dit, met enige onderbrekingen, het geval van 1877 tot 1904.

De bundel van de Eldorado bevatte natuurlijk veel meer dan alleen bouwdoossiers: alle mogelijke correspondentie die de politiediensten in de loop der jaren voerden met gemeentebestuur en eigenaars kwam erin terecht, in totaal bijna 100 afzonderlijke documenten. In de zeer heterogene verzameling documenten konden na digitaliseren, klasseren en samenpuzzelen van alle stukken, tenslotte twee oorspronkelijke bouwdoossiers worden hersamengesteld. In grote lijnen valt het dossier uiteen in vijf delen:

Deel 1.

1875 – 1877: Ontwerp, bouw en opening van de zaal

Deel 2.

1883 – 1884: Een anonieme klachtbrief over

brandveiligheid leidt tot een beslissing door de gemeenteraad aangaande de uitgangen van de zaal.

Deel 3.
1887 – 1888: Nieuwe bouw aanvraag voor een wintertuin en installatie van een stoommachine om elektriciteit op te wekken

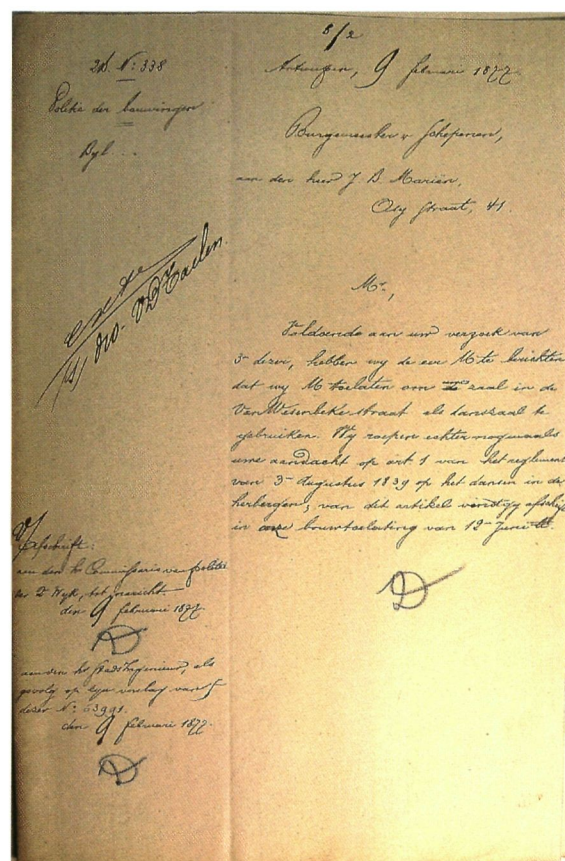
Deel 4.

1891 – 1892: Een aanvraag om de zaal, die toen al een tijdje gesloten was, opnieuw te openen, leidt tot een comodo & incomodo onderzoek in de wijk

Deel 5.
1895: veiligheid in de carnavalsperiode in verschillende danszalen in de wijk, waaronder de Eldorado.

Voor de delen 1, 2 en 3 zijn van belang voor de vroegste bouwgeschiedenis van het pand. Uit de drukke correspondentie tussen politie, stadsbouwmeester en college enerzijds en de eigenaar en bouwmeester anderzijds, valt heel wat op te maken over de zaal en haar functie. Al van bij de opening van de zaal is deze aandacht uitzonderlijk te noemen in vergelijking met andere dossiers. Het ging, gezien de grootte van het gebouw, ook voor deze periode niet om een doordeweeks zaaltje. Mariën en Gillis, de investeerders die de zaal lieten bouwen, volgden met hun plannen wellicht de ontwik-

► Het oorspronkelijke dossier leest soms als een politieroman. Pas op het laatste nippertje kregen Mariën en Gillis hun dansvergunning (Stadsarchief Antwerpen, bouwdoossier 1876#338)

keling van gelijkaardige gelegenheden in dezelfde buurt. In 1874 verrees immers reeds de nieuwe zaal *Champs Elysées* aan de Carnotstraat 20, op een perceel waar voordien reeds een oudere zaal stond (16). In hetzelfde jaar bouwde Olthof zijn reeds bestaande danszaal, bekend als *De Olthof* aan de Diepestraat 75, eveneens verder uit (17). Opvallend voor al deze gebouwen is dat de danszaal telkens hetzelfde basilica-grondplan volgde.

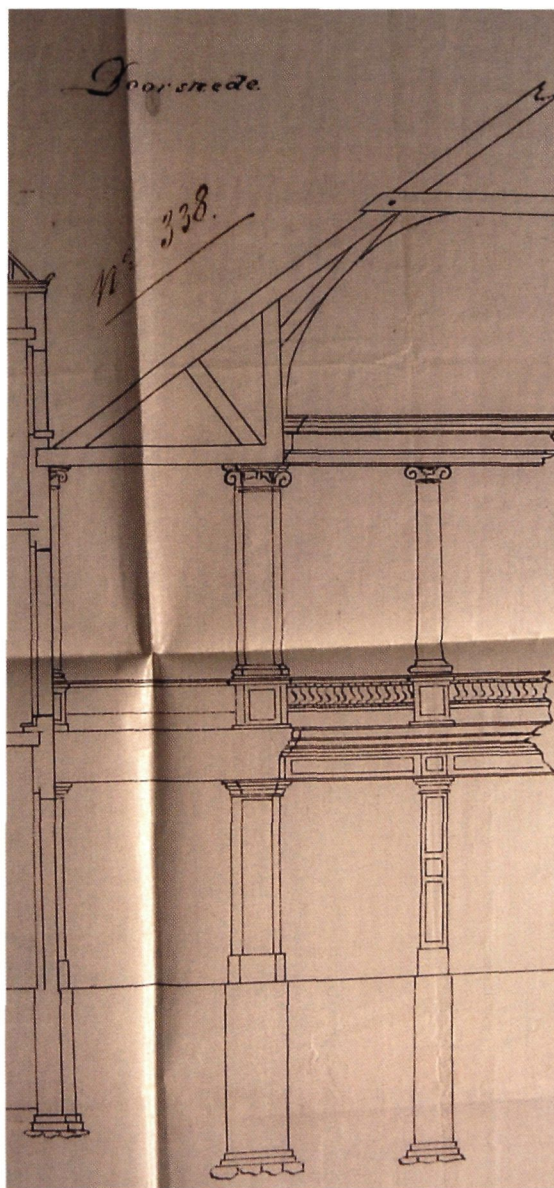
RISICO EN WETGEVING

Zoals het ondernemers als Mariën en Gillis steeds verging, ging de kost vóór de baat uit. Niet alleen het bouwen zelf kostte aardig wat geld, het risico voor de ondernemer school vooral in het al dan niet verkrijgen van een vergunning om de zaak te mogen uitbaten als danszaal. Die vergunning was, gezien het karakter van de bouw, uiteraard noodzakelijk, maar daarom geen zekerheid. De overheid hield immers het aantal danszalen in de stad liever beperkt en er zijn wel degelijk dossiers bekend waarbij de investeerder zelfs na het verkrijgen van een bouwvergunning, uiteindelijk geen uitbatingvergunning kreeg voor de toch nieuw gebouwde zaal (18).

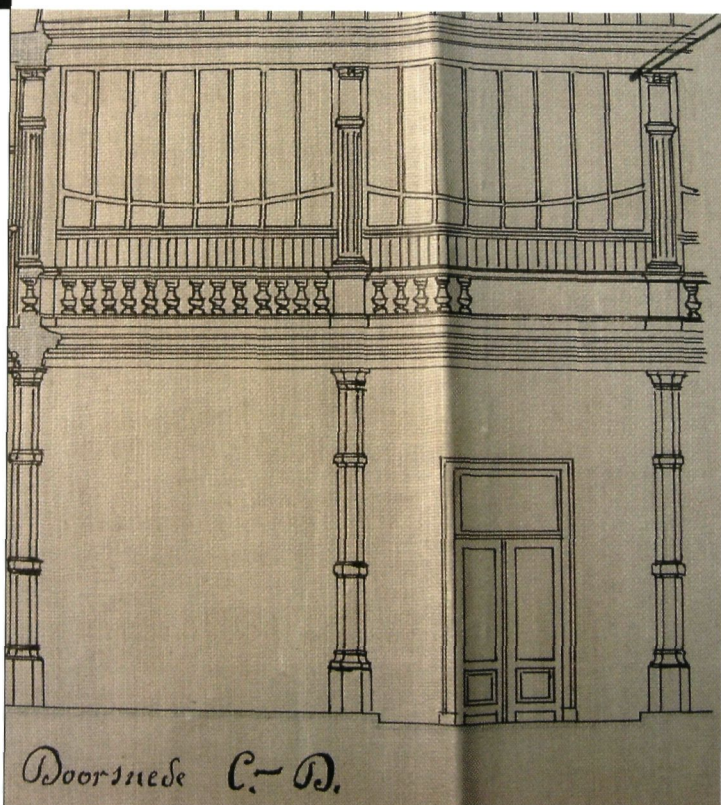
De wetgeving was inderdaad streng en werkte, zoals kon worden vastgesteld, traditievormend. Voor de vermaakcultuur uit het verleden is het bindend principe immers niet de architectuur, noch de vermaakcultuur zelf, maar het wettelijk kader. De verschillende overheden legden uitbaters van schouwburgen door de eeuwen heen bepaalde verplichtingen op die relatief onveranderd bleven, in sommige uitzonderlijke gevallen zelfs tot op heden (19). Zo moest elke Antwerpse ondernemer die op regelmatige basis publieke vertoningen of bals wilde organiseren, een deel van zijn opbrengst afstaan aan de armenzorg. Dit principe gold in Antwerpen reeds vanaf de 17de eeuw (20). Zelfs de Franse revolutie die doorgaans komaf maakte met dit soort bestuursprincipes van het Ancien Régime, bleef eraan vasthouden, zij het niet van harte. Maar vanaf de Hollandse tijd is het idee weer helemaal terug, zoals blijkt uit artikel 3 van de wet van 30 juni 1822 in verband met het 'recht der armen': "*Tot vermijding der kosten van toezigt, waar van de perceptie der in deze bedoelde regten zouden kunnen aanleiding geven, zullen de voors. administratiën, deswegens contracten of abonnementen kunnen aangaan, naar maate zij zulks dienstig hunne belangen mogten oordeelen.*" (21) andaar dat men in de meeste 19de-eeuwse gemeentearchieven een overvloed aan infor-

▲ De huidige gevel aan de Van Wesenbekestraat is van recente datum. Weinig laat achter deze gevel een ouder gebouw vermoeden (foto O. Pauwels)

◀ Het oorspronkelijk ontwerp van de zuilen werd uiteindelijk niet gevolgd. Deze op de tweede gaanderij lijken op de bestaande, maar verschillen zowel in proporties als in vlakverdeling (Stadsarchief Antwerpen bouw-dossier 1876#33)

▲ De huidige zuilen in het gebouw stonden oorspronkelijk boven elkaar. De hoogte van de centrale constructie moet indrukwekkend geweest zijn (Stadsarchief Antwerpen, bouw-dossier 1908#790)

► De zuiltjes van de gaanderijen werden gedeeltelijk hergebruikt in de gevel van de Van Wesenbekestraat (foto O. Pauwels)

matie aantreft over de vermaakcultuur in het fonds van de armenzorg, de voorgangers van het huidige OCMW. Dergelijke wetgeving was overigens niet ongewoon. De meeste Noord-West-Europese steden kenden een gelijkaardige regeling (22).

In zekere zin kan een zaal als de Eldorado het beste omschreven worden als een multifunctionele entertainmentruimte in de lijn van de 17de- en 18de-eeuwse operagebouwen. Net zoals toen werd elke vorm van vertier die commercieel beschikbaar was en die de exploitatie van de ruimte economisch ten goede kwam, er ook daadwerkelijk geprogrammeerd. Ook in de Antwerpse opera van weleer vonden diverse vormen van podiumacts plaats, gaande van klassieke opera, over theater tot goochelaars en evenwichtskunstenaars, zelfs tot het oplaten van een heteluchtballon als nieuwigheid (23). Een programmering in een 19de-eeuwse zaal bestond zowel uit bals, concerten, operette, kluchtzangers, acrobatie, enz. We zouden vandaag snel geneigd zijn om een zaal met een dergelijke hybride programmering een variétézaal te noemen. Het traditionele "*schouwburg*" zoals de ruimte in de leggers van het kadaster wordt genoemd, lijkt ons echter geschikter. Het is een plaats waar wordt 'geschouwd' of gekeken naar iets wat wordt vertoond en dat voor die vertoning nood heeft aan enige theatertechniek. De wetgever voorzag overigens nooit een typologisch onderscheidbare categorie voor variétézalen. De term 'variététheater' of 'theater van verscheidenheden', kwam pas gradueel in gebruik, nadat de operagebouwen meer exclusief voor opera zouden gaan dienen. Het dient daarom nadrukkelijk te worden gesteld dat de naamgeving van een zaal alleen niet als determinerend of typologisch kenmerk kan worden gebruikt voor de programmering van de spektakels die er werden vertoond.

BOUWDOSSIER 1876#338

De vroegste stukken in het dossier betreffen uiteraard de bouwvergunning en de bouwplannen. Op de vroegste plannen ziet men een imposante voorgevel aan de Van Wesenbekestraat 22. De gevel telt negen traveeën en drie bouwlagen. Op het gelijkvloers is er een duidelijke hoofdingang, centraal in de gevel, die uitgaat op een hal die doorloopt op het gelijkvloers van de zaal. Daarnaast zijn er twee smallere deuren. De deur rechts leidde binnen in de caféruimte of foyer van de zaal. De linkerdeur geeft uit op een trappenhuis, wellicht bestemd voor de bewoners van de twee bovenliggende verdiepen. Dit

pand werd volledig in de as gelegd bij de brand van 1983 en niet heropgebouwd.

De zaal zelf had een opstaande dakconstructie met ventilatieopeningen in de nok. De overspanning was in hout en werd van het zicht afgeschermd door een hangend tongewelf in gips of *papier carton*. De huidige dakconstructie in ijzer werd sterk verlaagd, omdat de oorspronkelijke gaanderijen op de verdieping niet meer bestaan. Deze verlaging gebeurde na de heropbouw van 1984. De zuiltjes die deze verdieping torsten zijn echter nog wel in het gebouw aanwezig, gedeeltelijk in de gevel (12 stuks) en in de ingangen verwerkt (6 stuks) (24).

De pijlers en zuilen die thans worden aangetroffen in het gebouw zien er ook heel anders uit dan die op de oorspronkelijke ontwerptekening. De pijlers op het gelijkvloers zijn in het oorspronkelijke ontwerp vierkant, terwijl de huidige pijlers zeshoekig zijn. De zuiltjes op de verdieping zijn vandaag eerder eclectisch, op de oorspronkelijke ontwerptekening zijn ze Grieks-Ionisch. Pas op een plan bij een veel latere bouwaanvraag vindt men een gedetailleerde schets terug van de huidige zuilen (25). De verklaring voor deze verschillen is wellicht eenvoudig. Gietijzeren zuilen werden ook in de 19de eeuw op industriële schaal geproduceerd. Daarom kan er hypothetisch van worden uitgegaan dat de technische eigenschappen en de betaalbaarheid het tijdens het beslissingsproces haalden op het oorspronkelijke ontwerp. Bouwplannen die afwijken van de uiteindelijke uitvoering zijn voor de 19de-eeuwse bouwpraktijk overigens schering en inslag.

Wat betreft de huidige stalen dakconstructie bracht een gesprek met architect Van Bulck, aangaande de heropbouw van 1984, aan het licht dat de aangetroffen ijzeren spanten werden gezandstraald, behandeld en teruggeplaatst. Het originele bouwplan van 1877 toont echter een houten dakconstructie. Dat deze constructie wel degelijk werd uitgevoerd is vrijwel zeker: het bouwplan van 1887 toont namelijk een identieke constructie en geeft wellicht de toenmalige toestand weer (26). Wanneer de ijzeren spanten werden geplaatst, is echter een raadsel. In geen enkel bouwdoosier werd enige aanwijzing gevonden die hun aanwezigheid kan verklaren. Plannen van latere datum tonen evenmin de plotse aanwezigheid van de spanten in vergelijking met een voorgaand plan.

Typering van ijzeren spanten kan soms bijkomende informatie opleveren met betrekking tot de relatieve datering van een constructie. De huidige ijze-

ren spanten betreffen portiekspanten die, gezien de vlakke hoek die ze maken, net zoals bij een Polonceauspant met ijzeren staven bijeen worden gespannen. De portiekspant werd historisch voor het eerst gebruikt voor de overkapping van de *galerie des machines* op de Wereldtentoonstelling van Parijs in 1878 (27). Gezien de bouwdatum van de Eldorado lijkt het daarom onwaarschijnlijk dat ze voor de originele dakconstructie werden gebruikt. Het vermoeden bestaat dat de oorspronkelijke houten dakconstructie visueel was afgeschermd door een hangend gewelf, zoals dat in de meeste gelijkaardige zalen het geval was. Deze constructie liet dus geen

▲
De vernieuwde
gaanderij is veel
smaller dan de
originele en werd
halverwege de
zuilen aangebracht
(foto auteur, 2008)

licht door, hetgeen voor een schouwburg ook niet wenselijk was. Gezien het karakter van de overdekte markt is de huidige situatie, waarbij onder de dakrand grote raampartijen zijn aangebracht, natuurlijk veel beter te begrijpen. Daarom gebeurde de vervanging vermoedelijk rond 1904-1905, toen de overdekte markt werd ingericht. In dezelfde buurt werd overigens rond dezelfde tijd een gelijkaardig type ijzeren spanten (scharnierspanten) gebruikt voor de overkapping van het nieuwe stationsgebouw van Antwerpen-Centraal.

Links van de centrale hal in het toegangsgebouw aan de Van Wesenbekestraat bevond zich een trappenhal die de bovenliggende gaanderijen bediende aan de voorzijde. Aan de achterzijde van de zaal was aan weerszijden van iedere gaanderij eveneens een trap voorzien. De huidige ijzeren trappen en centrale loopbrug zijn zeker van latere datum. In een schouwburg zijn ze namelijk ondenkbaar, hoewel aan de hand van de plannen uit 1908 kan worden vastgesteld dat er ooit andere trappen moeten hebben gestaan (28). Zeer opvallend is echter de dubbele parallelle gaanderij die, volgens het oorspronkelijke plan, gelijkvloers aan weerszijden van de zaal over de hele lengte van de zaal doorloopt. Deze uitzonderlijke voorziening moet een zegen zijn geweest voor de publiekscirculatie in de schouwburg. Ze gaf ook uit op een brede achteruitgang, wat de

brandveiligheid dan weer ten goede kwam. De plannen laten tevens sanitaire voorzieningen zien, hetgeen, blijkens de verslagen in andere dossiers, een eerder uitzonderlijk comfort was voor die tijd. Wellicht waren de ondernemers vooruitziend met het oog op het bekomen van hun dansvergunning, vermits één van de meest voorkomende klachten over 19de-eeuwse danszalen het wildplassen betrof.

DE DANSVERGUNNING

Zoals reeds aangehaald, was het grootste risico voor de ondernemer uiteindelijk het verkrijgen van een dansvergunning. Op de bouwvergunning staat dit ook expliciet vermeld met een verwijzing naar de gemeentewet van 3 augustus 1839 waarvan artikel 1 stelt: *“Het is aan de herbergier verboden zonder eene bijzondere toelating van de commissaris van politie hunner wijk in hunne huizen te laten dansen, enz.”* (29)

En zo geschiedde. Pas wanneer het hele gebouw is opgeleverd, zal ondernemer J. B. Mariën op 3 februari 1877 met een persoonlijk schrijven zijn dansvergunning aanvragen. Het College van Burgemeester en Schepenen laat twee dagen later nog een laatste inspectie van de dansvloer uitvoeren, waarna de stadsbouwmeester laat weten dat de vloer in orde is en het lokaal klaar is voor gebruik. Nog

De zuilen van het gelijkvloers behielden hun oorspronkelijke plaats (foto auteur, 2008)

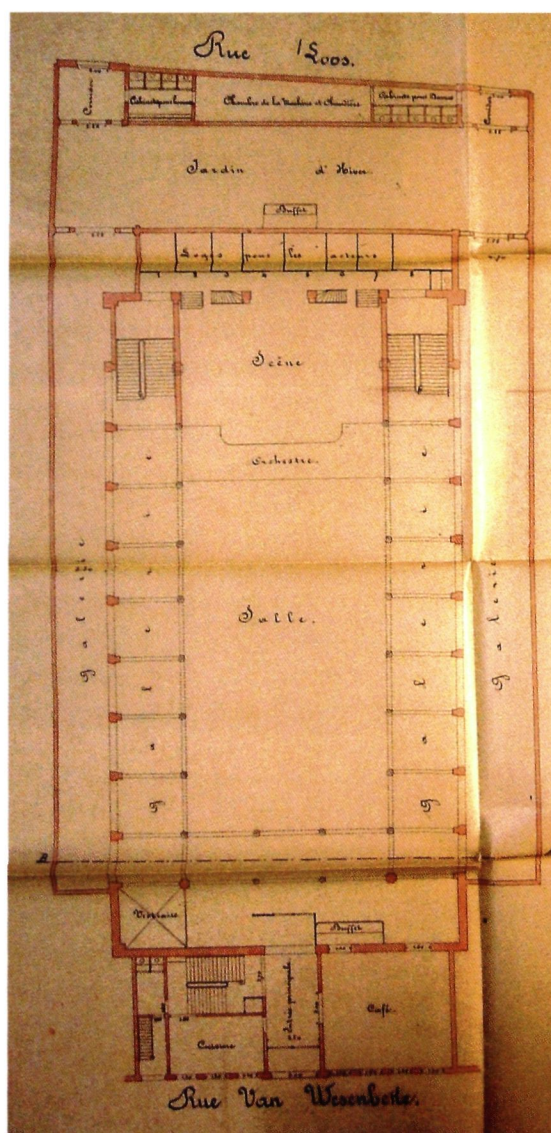

op 7 februari geeft de politiecommissaris een negatief advies voor de zaal en pas in een officieel schrijven van 9 februari verkrijgt Mariën officieel zijn vergunning. Hij moet hiervan echter al eerder op de hoogte zijn geweest, want reeds de dag voordien laat hij volgende aankondiging verschijnen in het Antwerpse Koophandelsblad: "*Eldorado, Van Wesenbekerstraat, Nabij den Dierentuin, - Zaterdag den 10den dezer, opening der overheerlijke, prachtige nieuwe danszalen, de grootste van België. GEMASKERD en ONGEMASKERD BAL den studenten van heel het land aangeboden. Luisterrijke verlichting, puik orkest. Aanvang ten 9 uren juist. Inkomprijs voor een heer 3 fr. Voor eene dame 2 fr. Zaterdag 10, zondag 11, maandag 12, dinsdag 13 en maandag 16 en dinsdag 17 februari gemaskerde en ongemaskerde bals.*" (30)

HET BOUWDOSSIER 1887#1054

De aanwezigheid van een tweede bouwdoossier uit 1887 in hetzelfde bundel levert enkele bijkomende gegevens op met betrekking tot de evolutie die de zaal kende na 1878. De zaal is blijkbaar in handen gekomen van de weduwe Gillis en de uitbating is, volgens de verslagen van de politiecommissaris van de 2de wijk, waarin de zaal ligt, de afgelopen jaren niet meer regelmatig. Het doet veronderstellen dat met dit tweede bouwdoossier, weduwe Gilles de zaal wilde vernieuwen om vervolgens op een nieuw elan verder te gaan.

Het tweede bouwdoossier betreft een verregaande verbouwing. Zo wordt een aparte ruimte achteraan de zaal bijgebouwd voor een stoommachine van 30 PK om elektriciteit op te wekken. Verder worden enkele annexen toegevoegd die verrijzen op het bijgevoegde perceel waarvan reeds eerder sprake. Er komen een wintertuin, een podium en een orkestbak alsook bijkomende artiestenloges achter het podium. De zaal wordt duidelijk aangepast aan de nieuwste smaak en gebruiksgemak. Verder kan heel wat correspondentie inzake veiligheid in relatie worden gebracht met dit bouwdoossier. Niet alleen de stadsbouwmeester doet suggesties in verband met de veiligheid, ook de commandant van de brandweer wordt om inspectie en advies gevraagd. Hij stelt vast dat de zaal op geen enkele manier voorzien is van blusapparatuur, terwijl in alle andere gelijkaardige gelegenheden uit de omgeving wel sproeiers, waterbakken of afdoende brandkranen aanwezig zijn. In de algemene conclusie van de bouwmeester worden deze aanbevelingen opgenomen wat, ongetwijfeld, voor weduwe Gilles een

◀ Het nieuwe grondplan toont de vernieuwde theaterinrichting in haar volle glorie. Het idee om achter het podium een exclusieve 'backstage' voor het publiek in te richten was in het 19de eeuwse theater zeker niet uitzonderlijk (Stadsarchief Antwerpen, bouwdoossier 1887#1054)

aanzienlijke meerkost zal hebben betekend. Wellicht waren de mindere jaren van de Eldorado niet alleen aan familiale omstandigheden te danken. Vooral in de jaren '80 van de 19de eeuw zien we een stormachtige uitbreiding van het aantal danszaaltjes in de buurt. Wellicht gebeurde dit onder impuls een nieuwe technologische ontwikkeling: het draaiorgel (31).

In tegenstelling tot plannen uit het bouwdoossier van 1876 staat op één van de bijgevoegde bouwplannen ook de naam van de bouwmeester vermeld: Jules Hofman, één van de belangrijkste Antwerpse vertegenwoordigers van de art nouveau. Na zijn studies aan de Antwerpse academie (1880-'84) bouwde hij een groot aantal woonhuizen en handelszaken in de stad, vooral in Vlaamse renaissance, nadien in de modernere art nouveaustijl. Zijn bekendste werk staat in de wijk Zurenborg, waar hij

in opdracht van een lokale bouwmaatschappij actief was en onder andere Huis Zonbloem bouwde (32). Hij zou ook het Paviljoen van de Firma De Beuckelaar voor de Antwerpse Wereldtentoonstelling van 1894 hebben ontworpen (33).

Het ontwerp voor de verbouwing van de Eldorado moet één van zijn vroege werken zijn geweest. De ontwerp-tekening toont de oorspronkelijke achtergevel van de Eldorado zoals die uitgaaf op de Loosstraat na de vernoemde uitbreiding van het perceel. Zoals af te lezen valt op het plan, bevatte de nieuwe annex ook een Wintertuin, wellicht een gedroomde gelegenheid voor Hofman om zich volledig in ornamenten voor de glazen overkapping uit te leven.

VAN DANSZAAL NAAR CRIÉE

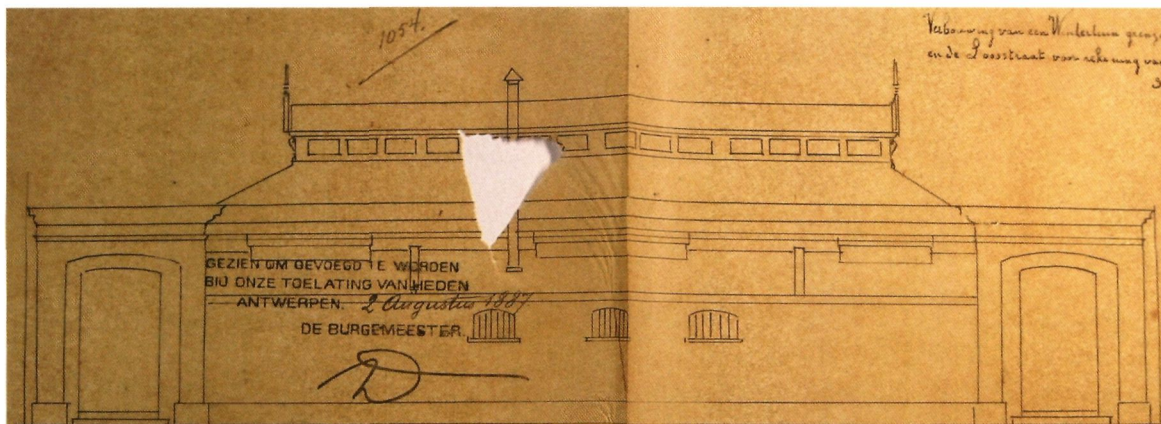
Zoals vermeld werd de Eldorado in 1904 eigendom van de *Société Anonyme des Halles et Marchés d'Anvers*. Om het gebouw aan te passen aan haar nieuwe functie dient de *Société* in naam van haar bestuurder Waegemans een bouwdoossier in, waarin deze aanpassingen worden beschreven (34). Aan de kant van de Van Wesenbekastraat verandert er relatief weinig. Een glazen afdak aan de straatkant wordt gesloopt en enkele kelderopeningen vergroot. De grote veranderingen vinden plaats aan de kant van de Loosstraat/Van Schoonhovenstraat. Daar wordt de annex van Hofman gesloopt en vervangen door een toegangsgebouw met drie poorten: één centrale en twee zijingangen. Het oorspronkelijk ontwerp toont een gevel in neo-Vlaamse renaissancestijl met bakstenen en zandstenen speklagen. Boven de twee zijingangen werden twee ossenkoppen aangebracht en daaronder telkens een zandstenen cartouche waarop "HALLE" staat te lezen. Deze elementen bleven tot nu toe bewaard. De verschillen met de huidige gevel zijn echter

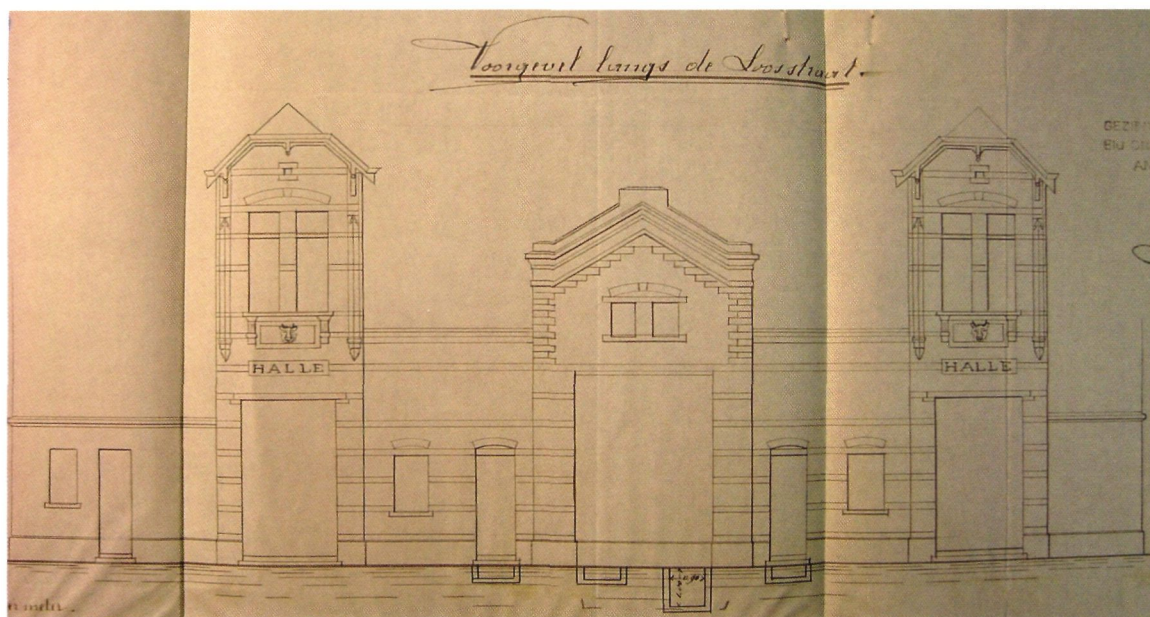
frappant. Om te beginnen is op de bouwtekening het centrale toegangsgebouw merkbaar lager getekend dan de twee zijgebouwen. Vandaag treft men echter een regelmatige gevel met een gelijke gevelhoogte over de hele breedte aan. Er zijn bovendien 11 traveeën op de verdieping, waar dit er op het oorspronkelijke plan slechts 6 zijn, namelijk 2 per toegangsgebouw. De open ruimte tussen de toegangsgebouwen werd volgens het oorspronkelijke plan niet opgetrokken tot op de dezelfde hoogte van de toegangsgebouwen, zoals dit vandaag wel het geval is. Voor de zijtraveeën van de gevel, waar deze aansluit bij de belendende gebouwen, is achteraf -wat duidelijk af te lezen is van het metselwerk- de algemene hoogte van de gevel doorgetrokken.

Voor zover kon worden nagegaan verliep het gra-dueel opvullen van de stukken tussen de toegangsgebouwen in vier fasen:

- Bouwdossier 1908#1812: optrekken van een trapgebouw, uiterst rechts van de gevel, tegen het belendende gebouw aan. Merkwaardig aan dit plan is dat het een ander toegangsgebouw toont dan op het ontwerp uit 1904. Gezien het plan vier jaar na de bouw werd getekend, kan er van worden uitgegaan dat dit het resultaat *as built* weerspiegelt van de oorspronkelijke bouw-aanvraag van 1904. Op de bouwtekening is ook goed te zien hoe de achterliggende schouwburgruimte imposant uittorende boven de voorbouw: een bijkomende aanwijzing dat de oorspronkelijke constructie aanzienlijk hoger moet zijn geweest dan nu.
- Bouwdossier 1912#459: ophogen van de toegangsgebouwen tot de huidige situatie samen met het optrekken van de gevel tussen de toegangsgebouwen in. In vergelijking met het plan van 1908 zijn deze nu even hoog als het centrale toegangs-

De oorspronkelijke achtergevel van de El Dorado aan de Van Schoonhovenstraat werd ontworpen door architect Jules Hofman (Stadsarchief Antwerpen, bouwdoossier 1887#1054)

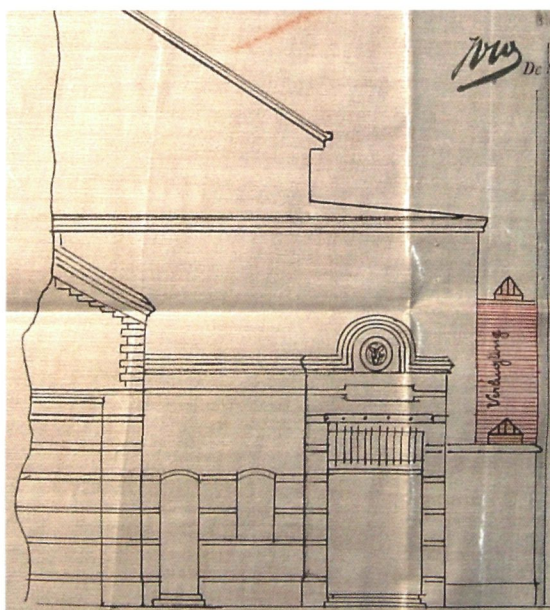
◀ Het eerste gevelontwerp van de Criée zag er heel wat bescheidener uit dan vandaag (Stadsarchief Antwerpen, bouw-dossier 1904#65)

◀ De ophoging tussen de geveldelen verbergt een appartement. Wellicht woonde hier een personeelslid van de Criée: de aanwezigheid van een afkoelkamer wijst immers op het bereiden van verse waar (Stadsarchief Antwerpen, bouw-dossier 1912#459)

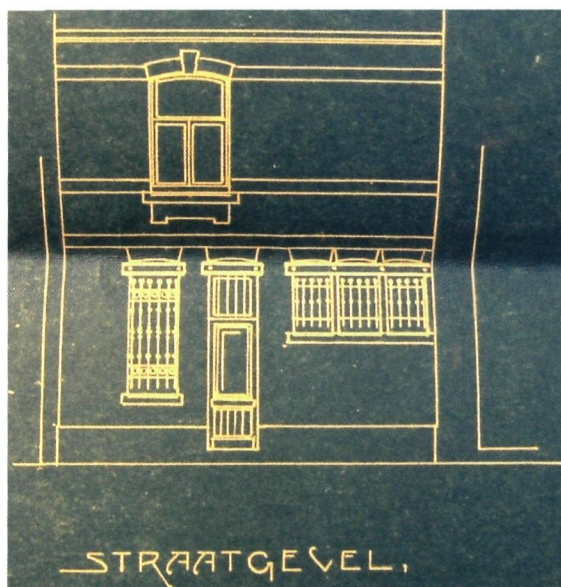
gebouw. Het doel van deze verhoging was het creëren van een appartement boven de toegangsgebouwen. Op het grondplan van de eerste verdieping bevonden zich 6 kamers en een terras. De toegang van de verschillende kamers gebeurde via de gaanderij van de *Criée* op dezelfde verdieping. Dit deel van de gaanderij werd daartoe met houten schutsels afgeschermd.

- Bouwdossier 18#153838 (1923): ophoging van de zijvleugel van de gevel uiterste links tegen het belendende gebouw zodat deze op gelijke hoogte komt met de rest van de gevel. Het doel van deze verbouwing was het creëren van extra kantoorruimte.
- Voor de volledigheid moet nog worden vermeld dat het opvulmetselwerk uiterst rechts en uiterst links op de verdieping van de gevel pas met de

◀ Het gevelplan van 1904 werd wellicht zelfs nog bescheidener uitgevoerd, zoals blijkt op dit plan uit 1908. Bemerkt ook de imposante oorspronkelijke *Criée* die hoog boven de gevel moet hebben uitgetroond (Stadsarchief Antwerpen, bouw-dossier 1908#1912)

De zijgeveltes aan weerszijden van de ingangsgedebouwen betreffen bijgebouwen de kantoorruimte. De speklagen van de centrale gevel lopen door: na de brand van 1983 werd dit vormelijk gegeven gerespecteerd (Stadsarchief Antwerpen, bouw-dossier 18#15606)

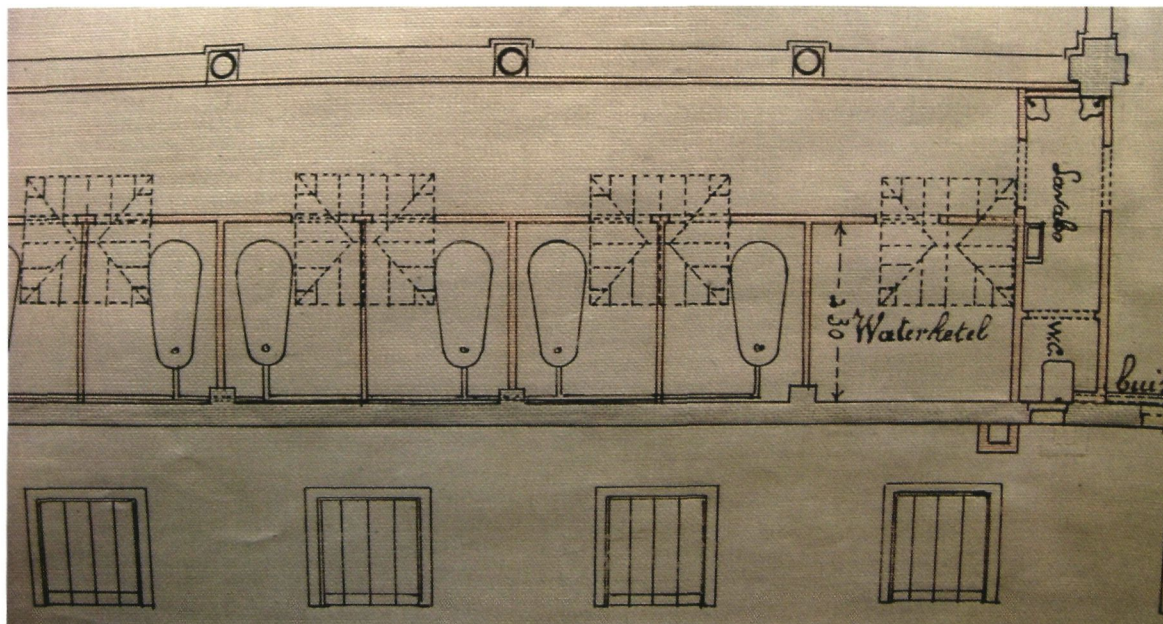

verbouwing van 1984 werd aangebracht. Dit gebeurde met grote zorg om het ensemble niet te verstoren. De baksteenbreedte, speklagen in zandsteen en knipvoegen van het metselwerk van de oorspronkelijke gevel lopen gewoon door, waardoor de indruk van een uniform geheel nog wordt versterkt.

DE CRIÉE ALS BADHUIS

In 1908 dient bouwmeester Van Rijckegem een uitgebreide bouwaanvraag in om op één van de gaanderijen van de *Criée* een badhuis in te richten

In 1908 werd op de verdieping van de linkse gaanderij (vanaf de Van Wesenbekestraat) een badhuis ingericht. Op de plannen zijn de baden duidelijk herkenbaar (Stadsarchief Antwerpen, bouw-dossier 1908#790)

(35). De toegang van dit badhuis zou zich bevinden hebben in het belendend pand aan de Van Wesenbekestraat 20 (de *Criée* zelf droeg in die tijd huisnummer 22). Via een gescheiden trap en een toegangsdeur die van het ene pand naar de *Criée* zou worden gemaakt, konden de badgasten op het linkerdeel van de verdieping van de gaanderij tot bij de baden geraken. Het ging voor alle duidelijkheid om één-persoonsbaden. Er waren zowel baden voor mannen (24 stuks) als voor vrouwen (6 stuks) voorzien. Op de plannen zijn bijkomende schutels en extra afwatering voorzien. Of dit plan ooit werkelijk is uitgevoerd, is niet duidelijk. De bouwaanvraag werd alleszins niet geweigerd. Of deze maatschappij lang heeft bestaan is evenmin duidelijk. Er zijn geen foto's, noch getuigenissen bekend voor dit badhuis. Ook in het Antwerpse Stadsarchief kon geen verdere aanwijzing voor de uitbating van dit etablissement worden teruggevonden.

DE CRIÉE ALS DANCING

Naast de bouwaanvraag voor een badhuis werd ook nog een bouwaanvraag voor een dancing teruggevonden. Wellicht wisten de indieners van de bouwaanvraag uit 1957 al lang niet meer dat hun *Criée* ooit zelf als dancing begonnen was, wat deze bouwaanvraag des te opmerkelijk maakt (36). Er is echter nog een andere merkwaardigheid aan deze plannen: de architect van dienst, Ferdinand Dermond, maakte gebruik van de aanwezige pilaren in de kelderruimte om zijn "dancing" (sic) in te richten

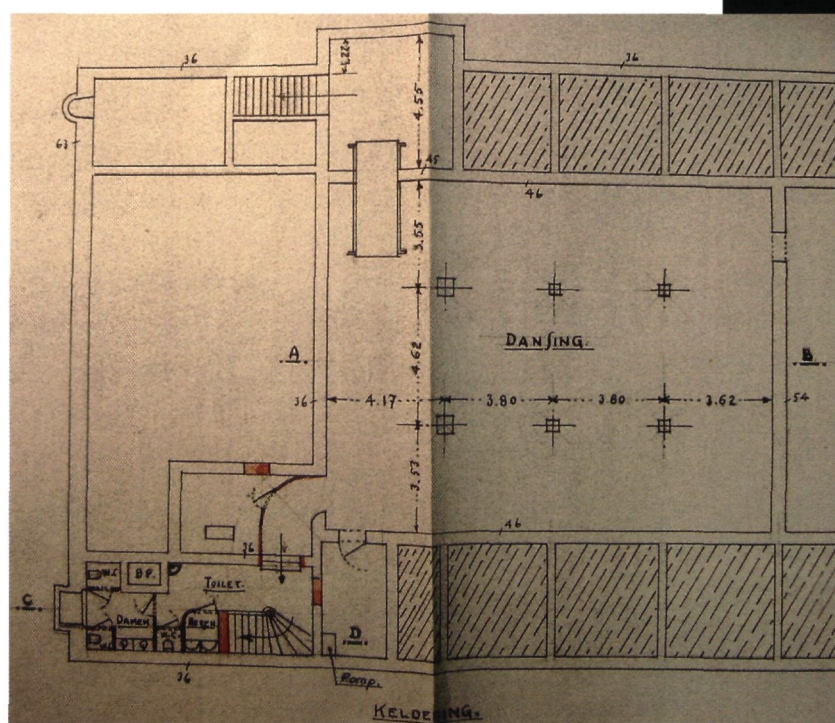
volgens de geplogenheden van de oude danszalen van weleer, zodat ook deze -wellicht moderne- dancing mooi aansloot bij het traditionele bouwschema voor feestzalen.

DE BRAND EN VERBOUWING VAN 1983-1984

Door een vooralsnog onbekende oorzaak, brandde de *Criée* in 1983 af. De brand ontstond wellicht in het gedeelte aan de Van Wesenbekerstraat, aangezien het oorspronkelijke pand uit 1877 aldaar werd gesloopt en niet heropgebouwd. De huidige gevel aan de Van Wesenbekerstraat werd ontworpen door architect Van Bulcke. Deze is veel lager dan de oorspronkelijke gevel en eerder functioneel van karakter. Boven het gebouw werden geen wooneenheden meer voorzien. De hal zelf werd sterk verlaagd, waarbij een gedeelte van de originele ijzeren constructie-elementen werd hergebruikt, zoals hoger beschreven. De trappen en de loopbrug werden heringericht omwille van de algemene verlaging van de bouwhoogte. Hierdoor kon ook de nodige aanpassing van het pand aan de Van Schoonhovestraat niet uitblijven; de eerste verdieping sloot immers aan op de oorspronkelijke gaanderij van de schouwburg, ongeveer ter hoogte van de huidige aansluiting van de dakspanten en de pijlers. Van het oorspronkelijke gebouw bleef wellicht alleen de gevel bewaard. Voor het overige werden ook de oorspronkelijke dubbele gaanderijen op het gelijkvloers van de hal volledig heringericht als werk- en kantoorruimte voor de supermarkt en beenhouwerijen. Geen enkel element van het badhuis of de dancing die ooit onderdak vonden in de *Criée* bleef bewaard.

CONCLUSIE

Stellen dat de Eldorado een staaltje authentieke feestzaalarchitectuur toont, is gezien de vele wijzigingen die het gebouw sinds zijn ontstaan onderging, te hoog gegrepen. De huidige constructie heeft, buiten de inplanting van de ijzeren kolommen op de begane grond in de verkoophal zelf, geen uitstaans meer met de oorspronkelijke situatie. Door het hergebruik van deze elementen bleef de oervorm van de zaal nog wel intact. Deze vaststelling geeft uiteraard te denken. Feestelijk erfgoed stond de laatste jaren steeds meer in de belangstelling. We denken daarbij aan inventarisatieprojecten als *Feestelijk Vlaanderen* en *Een Hart voor Volkscafés*

van Volkskunde Vlaanderen, of het project *Red de pret* van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg.

De belangstelling voor het onroerend erfgoed van het vermaak, komt de laatste jaren eveneens langzaam op gang. Het agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen nam bij haar inventarisatie van het bouwkundige erfgoed ook waar mogelijk feest- of danszalen op. In de huidige online databank zijn ondertussen een 300-tal referenties voor de trefwoorden 'feestzaal' of 'danszaal' terug te vinden voor heel Vlaanderen. Vergeleken met de archiefgegevens voor Antwerpen en Gent uit recent onderzoek is dit echter bijzonder weinig. Alleen reeds voor het Interbellum gaat het voor beide casussen om enkele honderden locaties waar werd gedanst, en dit alleen in de kernsteden van vóór de fusie (37). Extrapolatie naar de rest van Vlaanderen is wellicht voorbarig, maar de omvang van het fenomeen zou aanleiding moeten geven tot kritische reflectie. In vergelijking hiermee verzinken zelfs de cijfers voor het aantal cinema's in dezelfde periode en voor dezelfde geografische entiteiten in het niets (38). Hiermee wordt dan nog geen uitspraak gedaan over de mogelijke locaties uit de voorafgaande periodes, zoals deze waarin de Eldorado werd gebouwd.

Voor Antwerpen is deze situatie grotendeels onderzocht en zijn de aantallen vergelijkbaar met deze van het interbellum. Daarbij dient te worden opgemerkt dat de danszalen zich vaak op totaal andere

▲ Deze dancing zou in 1957 in een deel van de kelderruimte aan de Van Wesenbekerstraat zijn ingericht. Ze volgt getrouw het traditionele grondplan voor een feestzaal (Stadsarchief Antwerpen, bouw-dossier 18#37722)

locaties bevinden dan tijdens het interbellum. Stellen dat deze architectuur enkel volkskundige waarde zou hebben en bouwkundig minder belangrijk zou zijn, lijkt voorbarig; het onderzoek bevindt zich slechts in de fase van het locatieonderzoek en de studie van de architectuur beperkte zich tot nu toe tot het vergelijken van enkele bouwplannen. Gezien de vernieuwde belangstelling voor feestelijk erfgoed, leek het daarom opportuun om de aandacht voor dit type van onroerend erfgoed een duw in de rug te geven. Het dossier 'Eldorado' toont immers ten overvloede aan dat dergelijke gebouwen nog steeds tot de verbeelding kunnen spreken en zich vaak zeer goed lenen tot hergebruik in een actuele stedelijke context.

Cor Vanistendael is Licenciaat Oosteuropese talen en Culturen. Hij verrichtte wetenschappelijk onderzoek naar Antwerpse muziekcultuur voor het vernieuwde Museum Vleeshuis te Antwerpen.

EINDNOTEN

- (1) FORSYTH M., *Architecture et Musique. L'Architecture, le musicien et l'auditeur du 17e siècle à nos jours*, Brussel, 1985, hfdst. 1.
- (2) VANHANDENHOVE S., *Antwerpen cinemastad*, onuitg.lic.verh., Ugent, 2002.
- (3) CONVENTS G., *Van kinetoscoop tot café-ciné. De eerste jaren van de film in België 1894-1908*, Leuven, 2000, p. 339-343. Het betreft het Koninklijk Besluit van 13 juli 1908.
- (4) PAELINCK N., *De populaire danscultuur in Antwerpen tijdens het Interbellum*, onuitg.lic.verh., Universiteit Antwerpen, 2007.
- (5) BILTEREYST D., MEERS Ph., *De Verlichte Stad. Een geschiedenis van de bioscopen, filmvertoningen en filmcultuur in Vlaanderen*, Leuven, 2007, p. 99-122.
- (6) Antwerpen, Stadsarchief, MA 5545.
- (7) Object 7714.
- (8) Antwerpen, Kadaster, Afd. 8, Sectie 207, perceel 961, T 16, mutatieschets 131 (après), jaar 1876.
- (9) Antwerpen, Kadaster, Afd. 8, Sectie 207, perceel 961, T 16, mutatieschets 19, jaar 1888.
- (10) Antwerpen, Kadaster, Afd. 8, Sectie 207, perceel 961, T 16, mutatieschets 16, jaar 1904.
- (11) CUVELIER, L., *Het gebouw van de Vlaamse Opera in Antwerpen*, onuitg.lic.verh., Ugent 2002, p. 34.
- (12) Antwerpen, Stadsarchief, Bouwdossiers, 1892#1036.
- (13) Zie website: www.ergoedcelantwerpen.be
- (14) Antwerpen, Stadsarchief, MA 515 (5 – 6)
- (15) Antwerpen, Stadsarchief, MA 5545.
- (16) Antwerpen, Stadsarchief, Bouwdossiers, 1874#1098.
- (17) Antwerpen, Stadsarchief, Bouwdossiers, 1874#958.
- (18) Antwerpen, Stadsarchief, MA 515/5 (9), Dossier Verstappen, Lange Boomgaardstraat 15, 1863-1864. Deze gloednieuwe danszaal werd na een aantal weigeringen en overtredingen voor het organiseren van niet vergunde bals van overheidswege opnieuw gesloopt onder toezicht van de gerechtsdeurwaarder.
- (19) Op de website van de Stad Antwerpen (www.antwerpen.be) is nog steeds een gemeentereglement voor de Taks op Vermakelijkheden terug te vinden.
- (20) Geudens E., *Le Spectacle, Institution de Bienfaisance à Anvers*, Antwerpen, 1897, hfdst. 1.
- (21) Antwerpen, OCMW archief, ongeklasseerde theaterarchieven.
- (22) GASNAULT E., *Guinguittes et Lorettes. Le bal Publique au XIXe siècle à Paris*, Parijs 1989, hfdst. 1.
- (23) LUYPAERT C., « *Le goût pour les spectacles est tellement devenue à la mode...* » *Spectakelcultuur in het 18de-eeuwse Antwerpen*, onuitg.lic.verh., KU Leuven, 2001.
- (24) Op de oorspronkelijke bouwplannen van 1876 en 1887 tellen wij echter 26 zuiltjes. Wellicht gingen de overige 8 exemplaren verloren tijdens de brand en reconstructie van 1983-1984.
- (25) Antwerpen, Stadsarchief 1908#790.
- (26) Antwerpen, Stadsarchief 1887#1054.
- (27) BAELE J., DE HERDT R., *Vrij gedacht in ijzer. Een essay over het industriële tijdperk 1779-1913*, tentoonstellingscatalogus, Gent, MIAT, 1984, zonder paginering.
- (28) Antwerpen, Stadsarchief, Ibidem.
- (29) Antwerpen, Stadsarchief, Ibidem.
- (30) Stadsbibliotheek Antwerpen, Microfilm 544662.
- (31) Antwerpen, Stadsarchief, MA 5545: Uit de takslijst op Antwerpse danszalen van 1887 blijkt dat tussen de 80% en 90% van de zalen met een orgel was uitgerust.
- (32) VAN LOO A. (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Antwerpen, 2003, p. 352.
- (33) Antwerpen, Stadsarchief, ICO 79/250.
- (34) Antwerpen, Stadsarchief, Ibidem.
- (35) Antwerpen, Stadsarchief, Bouwdossier 1908#790.
- (36) Antwerpen, Stadsarchief bouwdossier 18#37722.
- (37) PAELINCK N., ibidem; MICHNA M., *Dancings in Gent 1919-1939*, onuitg.lic.verh., Ugent, 2008.
- (38) De verhouding was in beide gevallen kleiner dan 1 op 10.

*Celine Oosterlynck en
Gwendoline Vermeire*

ARTHUR DEGEYTER EN HET CENTRUM VOOR KUNSTMATIGE INSEMINATIE IN LOPPEM

◀ Het K.I.C. in Loppem, tijdens de werken (foto C. Metdepenninghen)

Bij ministerieel besluit van 23 juli 2007 werd het Centrum voor Kunstmatige Inseminatie in Loppem, ontworpen door Arthur Degeyter en Hendrik Scherpereel, beschermd als monument. Gelet op de vrij recente bouwdatum – 1962 – en de relatieve onbekendheid van de ontwerpers was dit geen evidente zaak. In dit artikel wordt ingegaan op de architecturale kwaliteiten die dit gebouwencomplex kenmerken en de stijlinvloeden die erin terug te vinden zijn. Naar aanleiding van deze bescherming wordt ook de figuur van Arthur Degeyter belicht. Aan zijn oeuvre werd tot nu toe relatief weinig aandacht besteed, maar met de bescherming van het Centrum voor Kunstmatige

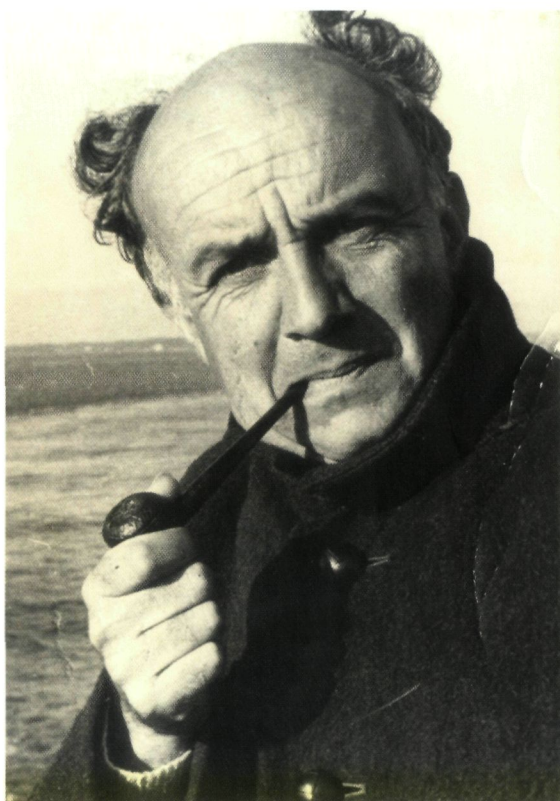
Inseminatie en in het kader van de recent hernieuwde aandacht voor moderne architectuur, treedt dit oeuvre uit de schaduw.

ARTHUR DEGEYTER (1919–2004)

Een monografie over deze architect is onbestaand. In 2006–2007 werd wel in het kader van een licentiaatsverhandeling onderzoek verricht naar zijn leven en oeuvre. Tenzij anders aangegeven zijn onderstaande gegevens uit deze verhandeling afkomstig (1).

Arthur Jozef Oscar Degeyter werd op 16 november 1919 geboren in Brugge, als zoon van Oscar Her-

▶
Arthur Degeyter
(familiearchief)

man Degeyter en Marguerite Cathérine Marie Nyckles. Zijn vader was meubelmaker-schrijnwerker en ook zijn grootvader aan moeders kant beoefende dit beroep. Hij woonde in Brugge, samen met zijn ouders en zijn zeven jaar jongere broer Jacques (2).

Opleiding

Na enkele jaren op de schoolbanken van het atheneum in Brugge, vervolgde Degeyter zijn hogere jaren secundair ginds aan de Academie voor Schone Kunsten. Daar was vooral zijn leraar H. Fonteyne van belang, die hem liet kennis maken met het werk van architect Edwin Lutyens (1869-1944), later een groot voorbeeld voor Degeyter. In 1937 startte hij een opleiding bouwkunde aan het Sint-Lucasinstituut in Gent (3). Terwijl Fonteyne aan de Academie heel negatief stond tegenover de neogotiek, kwam Degeyter nu terecht in een omgeving waar deze neostijl nog veel betekende. De neogotiek werd sinds de stichting van het instituut hoog in het vaandel gedragen, maar toch heerste er nogal wat verdeeldheid onder de professoren. Het belang van de neogotiek verminderde langzamerhand en de invloed van het modernisme werd stilaan duidelijk. Het was zoeken naar een evenwicht tussen de eigen traditie en de moderne tijd waarin men leefde (4). Binnen de school heerste een conflict over de te volgen bouwstijl: deze van het traditioneel modernisme dat trouw

bleef aan volk en tradities, tegen het progressief modernisme dat een uitdrukking wou zijn van de moderne maatschappij. Sint-Lucas verdedigde een modern traditionalisme: nieuwe wegen zoeken in de lijn van de traditie. In het internationalisme zag men slechts nivellering en massavertoon (5).

De wending naar het modernisme was eerder een verdienste van broeder Urbain, in die periode leraar aan Sint-Lucas. Zijn houding tegenover het modernisme was nogal tweeslachtig: enerzijds vreesde hij voor het antichristelijk karakter van de nieuwe stroming, maar anderzijds werd hij er ook door agetrokken. Hij wou dat zijn studenten kinderen van hun tijd zouden zijn en accepteerde daarom een 'gematigd' of 'gezond' modernisme. Ze dienden een traditionalisme aan te houden bij het ontwerpen van kerken of landelijke villa's, maar voor hedendaagse gebouwen zoals stations, zwembaden en vlieghavens, waarvoor er geen voorbeelden voorhanden waren, mocht het modernisme aangewend worden. Broeder Urbain pleitte voor soberheid en rationaliteit, functionalisme, doelmatigheid en logische constructies. Hij stond open voor nieuwe materialen en nieuwe vormgevingen (6).

Een ander aandachtspunt van broeder Urbain was de stedenbouw. Hij introduceerde het thema naar aanleiding van de oprichting van het *Commissariaat-Generaal des Lands Wederopbouw* tijdens de Duitse bezetting. Voor het eerst in België ontstond er een administratie voor stedenbouw en ruimtelijke ontwikkeling, wat voor gevolg had dat er voor de belangrijkste stedelijke agglomeraties regionale urbanisatieplannen dienden ontworpen te worden. Een specialisatie Stedenbouw werd pas later aangeboden aan de studenten, maar reeds in 1940, 1941 en 1942 werden voordrachten gegeven over stedenbouw in de Studiekring van Sint-Lucas (7). Het is niet onwaarschijnlijk dat het onder invloed van broeder Urbain was dat Degeyter na zijn studies aan Sint-Lucas nog een cyclus stedenbouw zou gaan volgen aan het Hoger Architectuurinstituut *La Cambre*, in Brussel/ Elsene.

Degeyter studeerde op 14 juli 1941 af als architect, met grote onderscheiding (8). Hij zou later nog in contact blijven met de broedergemeenschap en zijn medestudenten via de bijeenkomsten van het *Cenakel*, een onderafdeling van de Studiekring onder leiding van broeder Urbain, waar oud-studenten samenkwamen om te discussiëren over religieuze architectuur (9).

Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de Sint-Lucasopleiding een fundamentele invloed heeft ge-

had op zijn werk. De neogotische invalshoek, waarbij men verplicht werd te leren kijken naar een bouwwerk om de structuur te kunnen ontleden, ging gepaard met een esthetische visie. Dit zal één van de sleutels van zijn architectuurbenadering worden: Degeyter durfde de zaken op een esthetische manier aanpakken. Het zal een constante in zijn werk worden, wat misschien nog het duidelijkst merkbaar is in zijn verbouwingen en restauraties.

Het feit dat de school oog had voor het *Gesamtkunstwerk*, liet ook zijn sporen na bij Degeyter. Op Sint-Lucas kwamen ook de toegepaste kunsten aan bod en men legde de nadruk op het belang van het interieur en de omgeving. Architectuur kon daar niet los van gezien worden; er werd geen strikte scheidingslijn getrokken. Ook Degeyter zal aandacht hebben voor wat we een moderne 'totaalkunst' kunnen noemen: hij beperkte zich niet tot de creatie van de woning, maar had ook zijn inbreng in het ontwerp van interieurs en tuinen.

Nadat Degeyter zijn diploma had behaald, liep hij stage op het architectenbureau van Jozef en Luc Viérin in Brugge. Jozef Viérin (1872-1949) was actief op verschillende terreinen. Hij ontwierp landelijke woningen, openbare gebouwen en kerken en leidde historiserende restauraties (10). Tijdens zijn carrière werd hij lid van een hele reeks commissies en raden, was hij provinciaal architect-inspecteur tot 1912 en vanaf 1921 tot 1938 schepen van Openbare Werken in Brugge. In zijn functie van schepen oefende hij een stimulerende invloed uit op de restauratie-activiteiten in Brugge en als voorstander van eigentijdse architectuur kan hij beschouwd worden als een spilfiguur in de periode van het interbellum. Daarnaast was hij nauw betrokken bij de wederopbouw van Ieper, Nieuwpoort en Diksmuide (11).

Luc Viérin (1903-1977) studeerde in 1922 af aan het Sint-Lucasinstituut in Gent en ging daarna aan de slag op het architectenbureau van zijn vader. Vanaf 1928 werkten vader en zoon regelmatig samen. Hun werk was fris, een tikkeltje Vlaams, met soms een wat Angelsaksisch tintje (12). Dit is te wijten aan de invloed van hun verblijf in Engeland tijdens de Eerste Wereldoorlog, waar ze tal van schetsen en tekeningen maakten van de plaatselijke architectuur. Na het overlijden van zijn vader in 1949 zal Luc diens rol volledig overnemen (13).

Bij deze bekende leermeesters zal Degeyter het vak leren. Hij werkte onder andere mee aan tal van res-

tauraties in het Veurnse: het Stadhuis, het Gerechtshof, het Belfort, de Sint-Walburgakerk en het Spaans Paviljoen. Ook hedendaagse ontwerpen waren hem niet vreemd: met Luc Viérin ontwierp hij de *Place Reine Astrid* in Doornik en een aantal huizen in de omgeving (14). Vooral in zijn beginperiode is de invloed van de architecten Viérin duidelijk merkbaar. De regionalistische opvatting van het Vlaams traditionalisme zal ook bij Degeyter een kenmerk worden, alsook de eenheid tussen woning en tuin en zijn voorliefde voor zeer zwaar schrijnwerk in hevige kleuren (15). Degeyter zal later een eigen architectenbureau uitbouwen, waar verschillende stagiairs en medewerkers werkzaam zullen zijn.

Tijdens zijn stageperiode op het bureau Viérin volgde Degeyter zoals vermeld een cyclus stedenbouw aan *La Cambre*. De jonge architect, die reeds bij de twee concurrerende instellingen had gestudeerd, kwam nu terecht in een veel jonger instituut, dat gevoeliger en vatbaarder was voor de sociale en technische veranderingen in de moderne maatschappij. De lessen stedenbouw werden er gegeven door burgerlijk ingenieur en architect Raphaël Verwilghen (1885-1966), die ook aan universitaire faculteiten les gaf. Het was de enige cursus in België die de studenten moest voorbereiden op het opstellen van gemeente-, streek- en nationale plannen (16). Aan *La Cambre* vatte Degeyter ook bewondering op voor Jean Jules Eggericx (1884-1963), die er les gaf in architectuur. Toch zullen Eggericx en Verwilghen vooral invloed hebben op Degeyter voor wat betreft stedenbouw en tuinaanleg. Hij heeft deze opleiding echter niet af kunnen maken, aangezien hij tegelijkertijd bij de Dienst Urbanisatie te Brugge werkte (17).

Stedenbouw tijdens de oorlogsjaren

Tijdens de Duitse bezetting deden zich veel politieke verschuivingen voor. Met de oprichting in 1940 van het *Commissariaat-Generaal des Lands Wederopbouw* werd er bijzondere aandacht besteed aan de problematiek van de stad en haar omgeving. Het Commissariaat-Generaal opteerde voor een bewuste, controlerende en regulerende stedenbouw, met een hiërarchische en globale aanpak voor de heropbouw van het land. Op de sleutelposities werden voorstanders van de nieuwe stedenbouwkundige visie geplaatst. In Brugge moest de oprichting van Groot-Brugge een oplossing bieden voor de chaotische en ongecontroleerde woningbouw die ontstond in de stad en de randgemeenten. In die periode werd in Brugge ook de *Commissie voor Ste-*

▲▲
Woning
Michel Martens,
Sint-Andries.
Oorspronkelijke
toestand (familie-
archief) en heden
(foto O. Pauwels)

denschoon ontbonden en gereorganiseerd. Arthur Degeyter was één van de nieuwe leden (18).

In 1943 werd in Brugge een 'stedenbouwkundig bureau' opgericht onder leiding van architect Robert Verbanck (1911-2003). Het wordt gelast met de opmaak van urbanisatieplannen, te weten de algemene en bijzondere plannen van aanleg, en dit volgens de richtlijnen van het *Commissariaat-Generaal*. Degeyter zal hier als architect en tekenaar in dienst genomen worden. Op het einde van de oorlog hield het bureau op te bestaan, de oprichting van Groot-Brugge werd nietig verklaard en de vooroorlogse situatie werd hersteld. De voorstanders van de nieuwe stedenbouwkundige visie werden beticht van collaboratie en belandden achter de tralies (19). Ook Degeyter zal dit lot beschoren worden.

Arthur Degeyter bleef anderhalf jaar opgesloten in het Interneringscentrum Sint-Kruis, waar ook de rest van het Vlaamsgezinde gezin Degeyter vast zat (20). De opsluiting van Degeyter in het ICSK is niet onbelangrijk geweest voor de loopbaan van de architect: in het kamp had hij immers veel contacten gelegd en vriendschapsbanden gesmeed. Een aanzienlijk deel van de Vlaamse elite was daar samengebracht, en voor heel wat van die mensen zou Degeyter later ook bouwen (21).

De carrière van Degeyter

Arthur Degeyter begon zijn loopbaan als zelfstandig architect in 1947. Na de woelige periode in Brugge, was de familie Degeyter in Mariakerke bij Oostende gaan wonen, waar hij zijn eerste echtge-

note Ivonne De Vriese leerde kennen. Ze trouwden in juni 1947 en verhuisden naar Lichtervelde. Een vroege belangrijke realisatie van Degeyter was de verbouwing aan het gemeentehuis van Lichtervelde. De eerste tien jaar van zijn carrière bouwde hij eerder klassiek georiënteerde woningen, beïnvloed door de 'Oud-Vlaamse stijl' van zijn leermeester Viérin.

Zijn eerste 'moderne' woning was wellicht deze van Michel Martens (1921-2006), de glaskunstenaar die later voor de kerken van Degeyter geregeld glasramen zou ontwerpen en vervaardigen. De woning met atelier in Brugge (Sint-Andries) had grote ramen en een plat, hellend dak en was een persoonlijk ontwerp van de kunstenaar uit 1950 dat door Degeyter in plan werd gebracht. Het zou onder invloed van Martens geweest zijn dat Degeyter twee jaar later ook aan de Zeeweg in Sint-Andries zou komen wonen (22). Hij bouwde er voor zichzelf een woning, die later uitgebreid werd met een bureau.

De kennissen en familieleden van zijn vrouw vormden een belangrijke impuls voor de start van zijn carrière. Hij bouwde woningen voor mensen uit hun kennissenkring en via Henri Depuydt, oom van zijn echtgenote, werd hij geïntroduceerd in de katholieke kringen. Depuydt was directeur van de Sint-Godelieveabdij Ten Putte en gaf Degeyter verschillende bouwopdrachten voor zijn abdij. Later volgden ook werken aan de Sint-Godelieveabdij in Brugge en de verbouwing van het slot van Male tot de Sint-Trudoabdij.

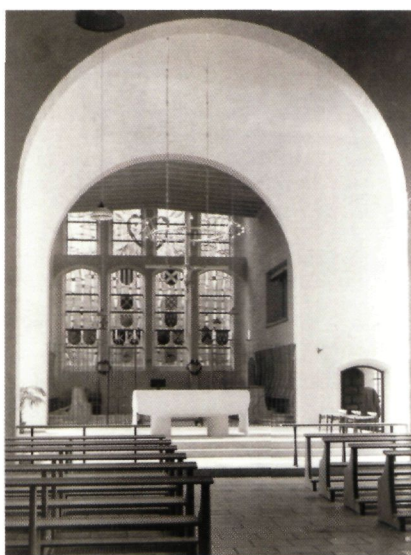
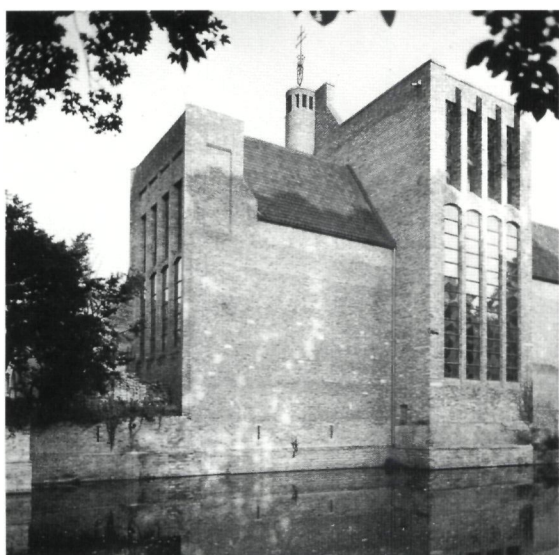
◀ Sint-Godelieveabdij
'Ten Putte', Gistel
(foto O. Pauwels)

▲ Sint-Godelieveabdij,
Brugge
(familiearchief)

▼ Kerk van de Sint-
Trudoabdij, Male
(familiearchief)

▲ Achtergevel van de
meestertoren, Sint-
Trudoabdij, Male,
toestand na restau-
ratie
(uit BOTTE X., Male
Sint-Trudo-Abdij,
Brugge, s.l., 1969)

◀ Opengewerkte
achterwand van het
koor, abdijkerk Sint-
Trudoabdij, Male,
vóór de bouw van
de noordwestelijke
hoektoren
(familiearchief,
foto J. Pyck)

Via Depuydt kwam Degeyter in contact met de geestelijke Michiel English, archivaris-bibliothecaris van het Bisdom Brugge, die alle bouwplannen voor het bisdom moest controleren en bijsturen. Met zijn hulp zou de architect heel wat opdrachten krijgen van het bisdom, waaronder verbouwingen en restauraties aan bestaande kerken of abdijen, maar ook nieuwbouwkerken. De twee werden goede vrienden, die samen geregeld reizen ondernamen naar Duitsland, Oostenrijk en Italië om kerken en kloosters te bezoeken (23). Michiel English was een fervente tegenstander van de neogotische stijl waarin eind 19de-begin 20ste eeuw de meeste gebouwen in Brugge waren opgetrokken en zijn barokke voorkeur heeft een duidelijke invloed op Degeyter gehad. Ook Filips De Cloedt, die Michiel English opvolgde als directeur van de Sint-Trudoabdij en later abt zou worden van de Sint-Pieters- en Paulusabdij van Dendermonde, zou een goede vriend worden die af en toe mee op tocht zou gaan (24).

Tijdens de vroege jaren '50 werkte Arthur Degeyter één dag in de week bij het meubelbedrijf *Top-Mouton* (1950-56) waar hij meubels en interieurelementen ontwierp, zoals hij zou blijven doen voor zijn opdrachtgevers. Naast de moderne keukens en kasten van *Top-Mouton*, raadde hij zijn klanten ook aan degelijke meubels te kopen, zoals zetels van *Knoll*.

In de jaren '60 verliet zijn vrouw hem; ze hadden toen vijf kinderen. Later leerde Degeyter Rita Gesquière kennen, die zijn tweede vrouw zou worden en hem vier kinderen schonk. In 1965 trokken ze op rondreis door Denemarken en Finland (25), waar hij kennis maakte met de Scandinavische interpretatie van de moderne architectuur en design. Vooral de Denen Jørn Utzon en Arne Jacobsen lieten een diepe indruk na. Het is typisch hoe Degeyter na een reis steeds de architectuurelementen die hij gezien had, verwerkte in zijn ontwerpen. Zo zal

hij ook tijdens reizen naar Engeland, Frankrijk en Nederland inspiratie opdoen.

Op 30 april 1970 werd Degeyter lid van het Comité van Briefwisselende leden van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (26); een functie die hij ter harte nam en steeds met veel inzet zou waarnemen.

In 1992 hield de bvba Architectenbureau Arthur Degeyter op te bestaan (27). Intussen meer dan 70 jaar oud, zou hij nog tien jaar lang met zijn zoon Jan ontwerpen blijven maken. Vanaf 2000 kreeg hij steeds meer met gezondheidsproblemen te kampen. In 2003 ging hij met zijn vrouw Rita in het centrum van Brugge wonen. Arthur Degeyter overleed op 26 juli 2004, thuis, in Brugge.

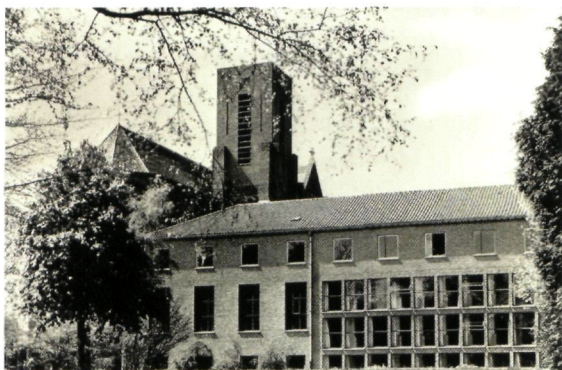
Het oeuvre

Architect Degeyter bouwde een heel omvangrijk oeuvre bijeen – hijzelf schatte het op een duizendtal realisaties – en dit in verschillende typologieën: tal van villa's, maar ook kerken, bedrijfsgebouwen, tehuizen, scholen en hotels. Het grootste deel van zijn werk situeert zich in West-Vlaanderen, maar verder ook in Limburg (Hasselt) en Oost-Vlaanderen (rond Gent), uitzonderlijk elders in Vlaanderen en occasioneel een villa in Nederland, Frankrijk of Spanje. Hij werkte hard, had een lange carrière en kreeg veel hulp van zijn stagiairs en medewerkers. Hij deed het ook graag: architectuur was zijn passie.

Degeyter trad ook op als restauratiearchitect, ondermeer voor het Hof Bladelin in Brugge en de meestertoren van het slot van Male. Zoals vermeld, was Degeyter in zijn beginperiode verantwoordelijk voor grote verbouwingswerken aan de Sint-Godelieveabdij in Gistel en Brugge, waar hij zich voornamelijk op de barok inspireerde. Voor de Sint-Pietersabdij in Steenbrugge ontwierp hij een nieuwe vleugel en herbouwde hij de vernielde toren. Zijn belangrijkste realisatie was de verbouwing van het slot van Male tot de Sint-Trudoabdij. De verbouwing – gespreid over verschillende fasen – nam ruim 20 jaar in beslag.

Zijn ontwerpen voor kerken zijn goed te plaatsen in de groep van de Sint-Lucasarchitecten, die de tendens naar versobering volgen. Deze kerkenbouw integreert de hervorming van de liturgie in 1963, waarbij de afstand tussen de priester en zijn gelovigen ook fysisch afneemt. In 1959 behaalde Degeyter samen met zijn medewerker Hendrik Scherpereel de derde prijs in de wedstrijd *Pro Arte Christiana*

► Nieuwe vleugel en kerktoeren, Sint-Pietersabdij, Steenbrugge (familiearchief)

▲
Diocesaan centrum
Virgo Fidelis,
Domein Groenhove,
Torhout
(familiearchief,
foto R. Van Roelen)

▲
Kerk Heilige Maria
Gods, Beernem
(foto O. Pauwels)

met het ontwerp voor een kerk in Mortsel (28). Naast de kerken en kapellen in voormelde abdijen, ontwierp hij de parochiekerken van Beernem, Assebroek, Oost-Rozebeke en Veurne en een privékapel voor de broeders van de Sint-Sixtusabdij in Westvleteren. Op het domein Groenhove bij Torhout, bouwde hij het vakantiecentrum voor zusters *Virgo Fidelis*, met allerlei recreatiemogelijkheden en een kapel. Dit complex straalt met zijn perfecte ver-

houdingen rust uit en staat met zijn witte gevelsteen in fel contrast met de groene omgeving.

In deze verschillende kerken vinden we enkele gemeenschappelijke kenmerken terug. Degeyter opsteerde telkens opnieuw voor een rechthoekig grondplan, de wanden bestaan steeds uit een afwisseling van massieve bakstenen muren en glaspartijen, en er wordt veel aandacht besteed aan het samenspel van de materialen. Degeyter was in staat een sacrale sfeer te scheppen door zijn gevoel voor verhoudingen en het creëren van een boeiende lichtinval. Hij ontwierp zelf onderdelen van het kerkmeubilair en voor de kunstwerken in de kerk deed hij beroep op steeds hetzelfde team kunstenaars: Michel Martens (1921-2006) en Cyriel Maertens voor de glasramen, naast kunstschilder Roger Bonduel (°1930) voor de tabernakels, kandelaars, kruisbeelden en gedenkplaten. Daarnaast werkte hij ook samen met Maurits Witdouw (°1928), Roger Vandeweghe (°1923) en Frits Kiekens.

Degeyter heeft zowel voor kleine ondernemingen als voor grote bedrijven gebouwd. Hij ontwierp winkelpanden, showrooms, kantoorgebouwen en industriële gebouwen (hangars, fabrieksgebouwen). Zijn meest representatieve realisaties zijn het KI-centrum te Loppem, de kantoren van de Nationale Bank in Brugge en de burelen en opslagplaatsen van Vandecasteele Houtimport in Aalbeke, de grootste opdrachtgever van Degeyter.

Het belangrijkste en omvangrijkste deel van het oeuvre van de architect zijn ongetwijfeld de woningen. Hier komt het best naar voor hoe Degeyter een stilistische duizendpoot was. Door zijn interesse

▲
Kapel van het
Diocesaan centrum
Virgo Fidelis,
Domein Groenhove,
Torhout
(familiearchief)

Woning, Rumbeke
(familiearchief,
foto G. Manertz)

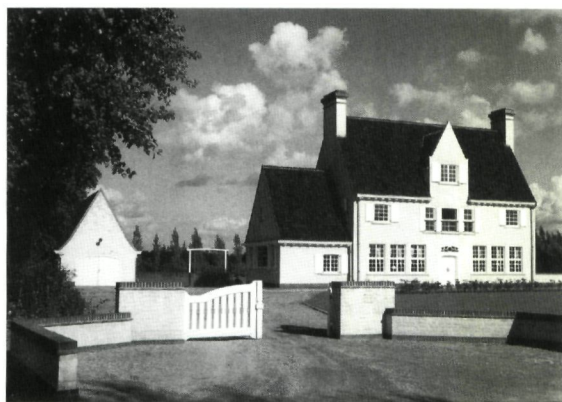
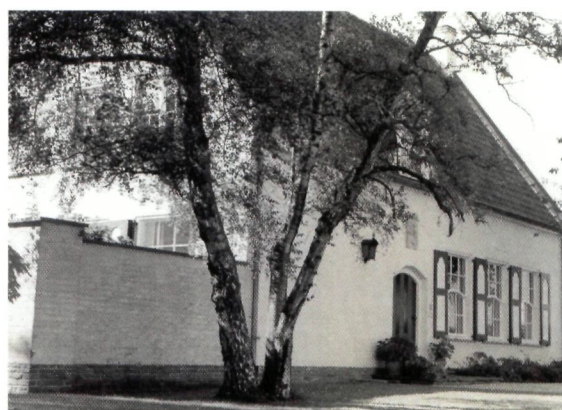
► voor en perfecte kennis van de historische stijlen was hij in staat in elke stijl te bouwen; daarin volgde hij volledig de wensen van zijn bouwheer. Deze stijlvariëteit valt het best te begrijpen als een uiting van het dilemma waarin hij verkeerde tussen eigentijds en oud, modern en traditionalistisch, internationalistisch en regionalistisch. Het is een ambiguë uiting van Degeyter's vele goede voornemens om eigentijds te bouwen en de onbedwingbare drang om iets ouds te reproduceren.

Hij bouwde villa's met een eigentijds karakter in een zeer persoonlijke stijl, waarbij modernisme vermengd werd met ambachtelijke *Arts & Crafts*-vormen en traditionele technieken worden gerespecteerd. Hij bezat het talent om het oude te bewaren en het nieuwe te scheppen. Dit verklaart ook waarom hij het belangrijk vond plaatselijke materialen te gebruiken en lokale bouwtradities in ere te houden.

Evolutie in woningbouw

Het is niet evident de woningen van Degeyter in groepen op te delen: hij bouwde in verschillende stijlen die niet altijd even makkelijk af te lijnen zijn. Hetzelfde geldt voor opdelingen in de tijd: Degeyter kon tegelijkertijd aan een eclectische en een moderne woning werken. Toch kunnen we, aan de hand van de uiteenlopende invloeden die hij tijdens zijn leven onderging, met enige voorzichtigheid drie periodes in zijn carrière onderscheiden en een evolutie in zijn werk trachten te schetsen.

Detail van de
woning Moere, Esen
(familiearchief)

▲ Woning Lambrecht,
Kortemark
(foto O. Pauwels)

▲ Woning Van Looke,
Oostkamp
(familiearchief,
foto G. Manertz)

◀
Woning Dehouck,
Zandvoorde
(website vroe)

▼
Woning Gheeraert,
Roeselare
(foto O. Pauwels)

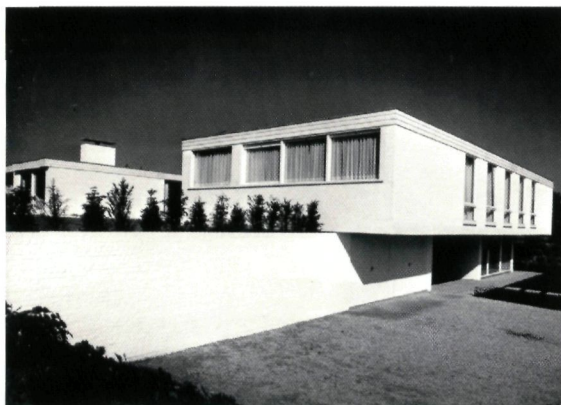
▲
Woning Maenhout,
Sint-Andries
(familiearchief)

Degeyter was aan de start van zijn carrière nog niet echt vertrouwd met de moderne vormentaal. Hij werd opgeleid in de historische en eclectische stijlen, en had de lacune aan moderne vormgeving in de opleiding moeten compenseren door zelfstudie. Hij maakte zichzelf wegwijs in de moderne architectuur door te reizen en erover te lezen. In zijn beginperiode onderging hij nog sterk de invloed van zijn stagemeester, Jozef Viérin, wiens klassieke, Vlaamse stijl zijn oorsprong vond in de lokale, regionale en landelijke architectuur. Degeyter bouwt smaakvolle traditionele woningen, met een gevoel voor verhoudingen en aandacht voor de afwerking. De woning is zelden overladen met ornamenten; alleen lijn, vorm en proportie zijn van tel.

Rond 1956 kan men een koerswijziging vaststellen. Enerzijds wou hij ontkomen aan die al te gemakkelijke toegevingen aan wat hij zelf 'retro' noemde. Een belangrijke stimulans hierbij bleek Michel Martens, die hem ervan overtuigde dat een architect eigentijds moest bouwen. Anderzijds kwam ook vanuit het publiek de vraag naar 'moderne' architectuur, vooral vanaf 1958. De ommezwaai

werd aanvankelijk beïnvloed door de Expo '58, maar even snel zou deze invloed weer verwateren. De periode tussen 1960 en 1964 kan men omschrijven als Degeyter's witte, moderne periode. Deze koerswijziging is er eerder één in vormentaal, niet in fundamentele architectuuraanpak. Degeyter zal nooit de functionalist zijn die de constructieve eerlijkheid als een *conditio sine qua non* vooropzet. Hoewel zijn grote voorbeelden Walter Gropius (1883-1969) en Richard Neutra (1892-1970) zijn, moet men hem veeleer een uitloper van het *Bauhaus* met een grote materiaalgevoeligheid noemen. Zijn schrijnwerk blijft het zware, Vlaamse schrijnwerk. Zijn voorbeelden beïnvloedden hem vooral in zijn globale architectuuraanpak. De woningen worden gekenmerkt door krachtige verhoudingen, door een evenwicht tussen het "*plein et vide*". De gevels worden wit geschilderd, de daken zijn meestal plat. We zien bij Degeyter een steeds groeiende zorg voor de relatie binnen-buiten. Door de leefruimte en tuin op hetzelfde niveau te plaatsen, continuïteit in de materialen te houden en de structuren te verleggen, heft hij elke werkelijke grens op. De ontwerpen worden niet bedacht vanuit één centrale ruimte die het plan domineert, maar het

Woning De Four,
Moeskroen
(familiearchief,
foto R. Van Roelen)

Woning De Four,
Moeskroen
(familiearchief,
foto R. Van Roelen)

grondplan blijft evenwichtig doordat hij steeds met een module van 5 op 5 werkt.

In 1964 wordt Degeyter een 1ste Vermelding van de Prijs Van de Ven toegekend voor een dokterswoning in Moeskroen. In deze moderne villa maakte Degeyter gebruik van het niveauverschil op het terrein om tot een originele opbouw van balkvolumes te komen. De 3de Vermelding gaat dat jaar ook naar Degeyter, voor zijn ontwerp van het Kunstmatig Inseminatiecentrum in Loppem, dat hij samen met Hendrik Scherpereel ontwierp (29).

Een verklaring voor de korte moderne periode van Degeyter vinden we in zijn reis naar het noorden. Toen hij in 1965 door Finland en Denemarken trok, werd hij sterk aangetrokken tot de Scandinavische architectuur. De manier waarop Alvar Aalto (1898-1976) leven en warmte bracht in zijn architectuur door de nadruk te leggen op subtiele natuurlijke materialen en een architectuur met menselijke dimensies, beïnvloedde overigens wel meer architecten uit deze periode. Met de ontdekking van de Scandinavische architectuur vond Degeyter een oplossing voor het dilemma internationale stijl – regionalisme. Hij vond er een vormtaal en een materiaalkeuze die hem – omwille

▲
Woning Degeyter,
Sint-Andries
(familiearchief,
foto José Kennis)

van de ambachtelijkheid – beter lagen, een stijl die men 'regionaal modernisme' zou kunnen noemen. Het meest typerende element aan de woningen uit deze periode is het gebruik van de Aardenburgse steen. Degeyter leerde de steenbakkerij uit Aardenburg (Nederland) kennen toen hij bij herstellingswerken in Brugge hele mooie moefen gezien had, die in deze steenbakkerij gemaakt waren. Later ontwikkelde hij samen met een zekere Trapman, eigenaar van het bedrijf, dezelfde roodgele bakstenen maar in een kleiner formaat, geschikt voor het bouwen van woningen (30). Wat Degeyter zo mooi vond aan de steen was zijn onregelmatige textuur, eigen aan een handvormsteen, een effect dat machinaal nooit helemaal kan bereikt worden.

In deze periode valt een voorkeur voor bepaalde materialen op: naast de Aardenburgse steen zien we blauwe, Hollandse pannen terugkomen en het gebruik van onbewerkt cederhout voor binnen en lariks voor buiten. Typerend zijn verder de plaatsing van de ramen in het gevelvlak, alsook de brede gedrongen deuren. Het is de periode van de bestudeerde nonchalance, het variëren rond het thema

▲ Interieur van de woning Degeyter, Sint-Andries. Eenzelfde materiaal- gebruik binnen en buiten en de glazen wand zorgen voor een sterke relatie tussen interieur en exterior (familiearchief, foto José Kennis)

natuur en natuurlijkheid: vaak liggen de gebouwen verscholen in het groen of worden de woningen overwoekerd door klimplanten.

Een mooi voorbeeld uit deze periode is de eigen woning van de architect. In 1967 bouwt Degeyter naast zijn woning op de Zeeweg in Sint-Andries een nieuwe villa. De woning met bureau toont een duidelijke scheiding tussen de privé- en werkruimtes en getuigt van Degeyter's aandacht voor de relatie binnen-buiten, materialen en verhoudingen: het grondplan bestaat uit modules van 5 op 5. Doordat de woonruimtes op de eerste verdieping gesitueerd worden, krijgen ze ruim daglicht en bieden ze een prachtig uitzicht op de tuin, waar Degeyter als een begenadigde vormsnoeier aan de slag ging.

Architect en estheet

De architectuur van Arthur Degeyter toont begeestering en bezieling door de kracht, de rust, het gevoel voor verhoudingen en materialen die als constante kenmerken in zijn werk terugkomen. Het is een architectuur gegroeid vanuit een goede kennis van historische gegevens, die hij op een

eigen, zeer typegebonden manier toepast. Het is het resultaat van de honderd en één impulsen die hij opvangt, assimileert en met gemak weet te interpreteren. Hij heeft daarbij aandacht voor de integratie van het gebouw in de onmiddellijke omgeving; in het bijzonder hecht hij groot belang aan de harmonieuze verhouding tussen gebouw en tuin. Zijn nauwe samenwerking met landschapsarchitect Paul Deroose en André Van Wassenhove voor de tuinaanleg zijn daar het bewijs van.

Degeyter was een man met een duidelijke, concrete visie en slechts één criterium: het esthetische. Hij was een kunstenaar, raakte in vervoering van het schone en had een ware begeestering voor architectuur. Hij was in feite meer kunstenaar dan architect in de technische zin van het woord: de esthetiek was zijn enig geloof, en de technische kant bleef daaraan ondergeschikt.

De ambigue houding van Degeyter, die zowel eclectische als zuiver moderne woningen bouwde, maakt het moeilijk de architect in een bepaalde architectuurstroming te plaatsen. Beïnvloed door zoveel verschillende factoren, is de man moeilijk te vatten, en daarom niet in één vakje te plaatsen. Hij was geen vormvernieuwer, zijn werken zijn niet gedragen door idealistische betrachtingen. Hij probeerde zijn inspiratiebronnen ook niet te verdoezelen en hij stond niet los van zijn tijd en omgeving. Wel wist hij op een zeer eigen manier te verwoorden wat de mens als wooncultuur wenst, een houvast in een tijd waar architectuur meer op een opeenvolging van modetrends lijkt. Hij wou niet *per se* scoren als architect, maar stelde de wensen van de bouwheer op de eerste plaats. Toch mag hij beschouwd worden als een belangrijk architect van de naoorlogse periode.

HET CENTRUM VOOR KUNSTMATIGE INSEMINATIE

Een ontwerp van Arthur Degeyter dat bijzondere aandacht verdient, is het Centrum voor Kunstmatige Inseminatie in Loppem. De realisatie ervan, in 1962, ging niet onopgemerkt voorbij. Het project werd gepubliceerd in *La Maison* en *Architecture* (31) en in 1964 was voor het KI-Centrum de 3de Vermelding in de Prijs Van de Ven weggelegd (32). Momenteel staat het gebouw opnieuw in de belangstelling. In 2005 werd het opgenomen in de tentoonstelling *Struggle for Life – Architectuur na 1945*, georganiseerd door het Sint-Lukasarchief en gewijd aan bijzondere, moderne gebouwen. In 2005 werd het gebouw met de sloop bedreigd. De

◀ Tuin van de woning Degeyter, Sint-Andries (familiearchief, foto Lieve Degeyter)

▲
Luchtfoto van het
oorspronkelijke
KI-Centrum
(Gemeentearchief
Zedelgem,
Drukkerijarchief
Coeman)

architecturale kwaliteiten van het gebouw werden niettemin tijdig erkend, wat er inmiddels toe leidde dat het in 2007 werd beschermd als monument.

Maatschappelijk-historische betekenis

De *Provinciale Vereniging voor Kunstmatige Bevruchting*, gevestigd in Lichtervelde, gaf begin de jaren '60 opdracht tot het bouwen van een Centrum voor Kunstmatige Inseminatie in Loppem. Arthur Degeyter werd, in samenwerking met Hendrik Scherpereel (33), aangesteld als architect voor dit centrum dat voor Vlaanderen een toonbeeld werd van tijdloze landbouwbedrijfs- en overheidsarchitectuur uit de 20ste eeuw.

Het KI-Centrum diende als kerngebouw voor de inseminatiepraktijk van heel West-Vlaanderen. Dit centrum had als functie om, zonder commerciële doeleinden, de rundveekwekers te helpen hun economisch rendement te verhogen, en dit op meerdere wijzen. Vooreerst door het streven naar rasverbetering, door middel van selectie. Daardoor kon men bijdragen tot de uitroeiing van besmettelijke ziekten en het voorkomen van afwijkingen bij de dieren. De selectie resulteerde ook in dieren die meer vlees en melk opleverden. Daarnaast slaagden er in, door het controleren en het kunnen verdunnen en bewaren in isolerende verpakkingen van het sperma van de 25 hoogkwalitatieve fokstieren die het KI-Centrum telde, om een groot aantal koeien te bevruchten in verhouding tot een relatief beperkt aantal te onderhouden stieren.

Deze artificiële wijze van omgaan met het kweken van vee was kenmerkend voor de naoorlogse ontwikkelingen in de veeteeltsector. Daardoor is het KI-Centrum een unieke getuige van niet alleen een specifieke architecturale stijlperiode, maar ook van een specifieke maatschappelijk-economische evolutie. De realisatie van het KI-Centrum in Loppem was te plaatsen binnen een internationale trend. Zo

is bekend dat Arthur Degeyter, in het kader van zijn ontwerp, informatie inwon rond KI-Centra die in Nederland (Friesland, Lelystad) in de periode kort daarvoor al waren gebouwd (34).

Vanuit Loppem werden dagelijks runderen geïnsemineerd, zowel ter plaatse als op de landbouwbedrijven. Dit gebeurde door een 20-tal dierenartsen die *fulltime* attaché van het KI-Centrum waren, wat meteen ook bewijst dat het KI-Centrum op vlak van tewerkstelling in die periode iets te betekenen had. Het ontwerp van het KI-Centrum omvatte de verschillende programmapunten die essentieel zijn voor de goede werking van dergelijk centrum: stallen, opslagruimtes, laboratoria, kantoren voor de administratie en een conciërgewoning (ook wel woning van de stierhouder genaamd) (35).

Halfweg de jaren '80 werd de West-Vlaamse provinciale vereniging voor kunstmatige inseminatie gefusioneerd met de Oost-Vlaamse vereniging, die gevestigd was in Zomergem. In 1997 kwam het gefuseerde centrum in Loppem onder het beheer van de Vlaamse Rundveeverbetering (VRV), met hoofdzetel in Oosterzele.

Aan het begin van de 21ste eeuw werd de werking van talrijke KI-centra echter stopgezet, omdat de landbouwsector inmiddels in die zin geëvolueerd was dat landbouwers de praktijk van kunstmatige inseminatie zelf toepasten in hun eigen bedrijf, waardoor een georganiseerde werking vanuit de overheid overbodig werd.

Stijlinvloeden

Het ontwerp voor het KI-Centrum in Loppem was kenmerkend voor Degeyter's 'witte, modernistische periode', te situeren van 1960 tot 1964. Zijn modernisme is echter niet koel en afstandelijk, maar veeleer een modernisme vergelijkbaar met dat van Alvar Aalto, geworteld in de geborgenheid van de traditie. Eind de jaren '50 kwam ook het ontwerp voor het diocesaan centrum *Virgo Fidelis* in Torhout tot stand, dat qua stijl kan beschouwd worden als een voorloper van het KI-Centrum.

Het KI-Centrum heeft een architectuur die zich distantieert van het streven naar enige politiek-sociale dimensie (dit streven was nochtans enigszins typerend voor de architectuur van de jaren '60). Het betreft een functioneel gebouw, waarvan de architecturale kwaliteiten ontsproten zijn aan een sterk gevoel voor esthetiek: krachtige lijnen, harmonische verhoudingen en materialen. Hoewel het complex in zijn horizontaliteit rust uitstraalt, werd in de compositie van de volumes spanning gelegd, die ertoe leidt dat de bezoeker uitgenodigd wordt het complex te ontdekken op een door het architec-

turaal concept welbepaalde manier, die een uiterst boeiende perceptie geeft.

Het is bekend dat in het werk van Arthur Degeyter invloeden terug te vinden zijn van de belangrijke architecten van zijn tijd. In het KI-Centrum kan men een sterke beïnvloeding bespeuren door het Scandinavisch modernisme – wat toen een algemene trend was – (36), maar ook door het werk van Richard Neutra en Walter Gropius, en door zijn stageperiode bij Jozef en Luc Viérin. Men kan stellen dat een aantal stijlkenmerken en architecturale elementen die in het werk van deze architecten sterk naar voor komen, ook in het KI-Centrum toegepast werden.

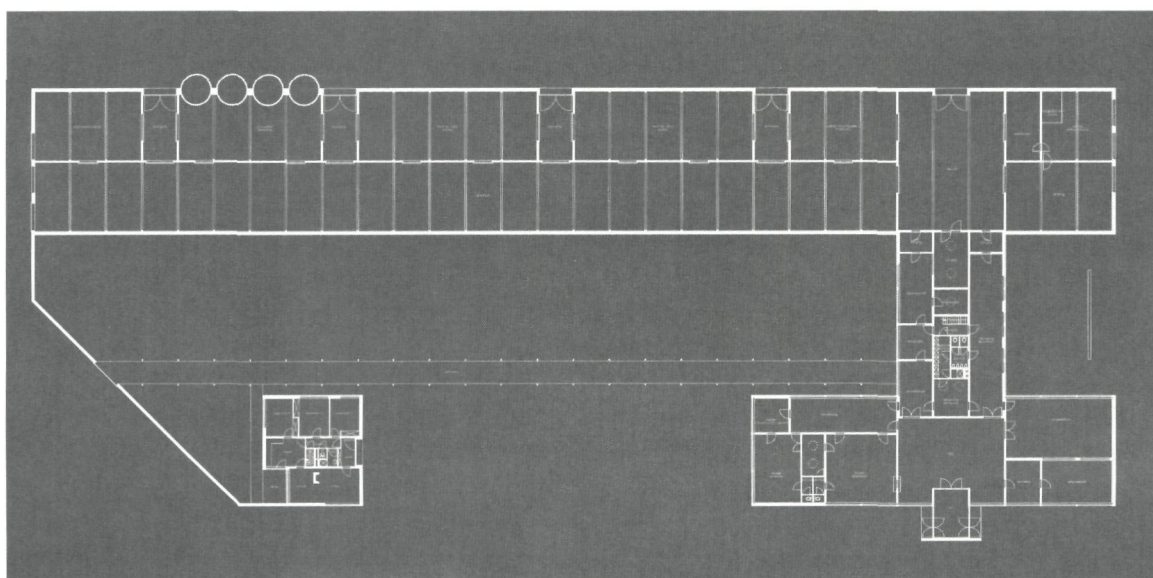
In Degeyter's ontwerp vinden we de invloed van Scandinavië terug in de sterk uitgewerkte vormelijke relatie architectuur-landschap, met aandacht voor visueel boeiende perceptie en perspectieven, en in de intense visuele relaties tussen binnen en buiten: Aalto's Villa Mairea (1937-1939), in Noor-marku, Finland is hiervoor exemplarisch (37). Arthur Degeyter was bovendien ook zelf actief in de tuin als begenadigd *tapiarius* (vormsnoeier) (38). De esthetisch doordachte composities van massieve, gesloten gevelvlakken, tegenover gevelopeningen en transparante vlakken, met hun sterke architecturale expressie, is eveneens kenmerkend in het werk van Aalto, bijvoorbeeld in het stadhuis van Saynatsalo (1949-1952). Zowel bij Degeyter als bij Aalto wordt een sterke architecturale expressie gegeven aan structurele elementen en is er veel aandacht voor de architecturale kwaliteit van lichtinval. Ook de zeer heldere, zuivere opbouw van de ruimtes en het organisatorische plan is een raakpunt tussen beide architecten.

Naast het algemene principe dat goede architectuur in eerste instantie een kwestie is van esthetiek, een resultaat van Degeyter's opleiding bij Jozef en Luc Viérin, vinden we in het KI-Centrum ook enkele heel concrete elementen terug, die allicht geput werden uit de bagage die hij uit deze stageperiode bij Viérin meebracht, meer bepaald de restauratie van historische gebouwen in Veurne alsook ontwerpen voor hedendaagse woningen. Het betreft de eenheid tussen het gebouw en de aan- en tussenliggende tuinen, de opvatting van de tuin als een structuur die net als de binnenruimtes wordt ingedeeld in buitenruimtes, en daarnaast ook de architecturale expressie van zwaar schrijnwerk.

In het KI-Centrum herkennen we, in de doorgedreven horizontaliteit van de compositie van volumes en van gevelindelingen, en ook in de aandacht voor de welbepaalde doorbrekingen van massieve vlakke gevels met openingen en gelede raampartijen, de invloed van Walter Gropius. De invloed van Richard Neutra is merkbaar in de plaatsing van ramen als een horizontale band onder de kroonlijst (zie Neutra's clubhuis *Eagle Rock Park* in Los Angeles, 1953). Degeyter's schrijnwerk echter blijft, in tegenstelling tot dat van Gropius en Neutra, gekenmerkt door zware houten raamprofielen. Neutra's invloed valt ook te vermoeden in het globale grondplan dat, met zijn ingesloten buitenruimtes, een zekere gerichtheid naar binnen in zich draagt.

Organisatie

Het gebouwencomplex bestaat uit verschillende vleugels, die georganiseerd zijn rond een binnenplein.

◀ Oorspronkelijk grondplan van het KI-Centrum (1962): functionele organisatie van de ruimtes, met aandacht voor een boeiende ruimtebeleving

**VLAAMSE
RUNDVEETEELT
VERENIGING**

Vereniging zonder winstoogmerk

Oosterzele,

Loppem, 01 juli 93

aan het personeel met stand-
plaats te LOPPEM.

UW BRIEF VAN

UW REFERTEN

ONZE REFERTEN

BIJLAGEN

BETREFT

Geachte,

Ten gevolge van de aanwezigheid van stieren van het hoogste sanitaire niveau, dient een strikte afzondering van deze eenheid te worden gerespekteerd - zowel qua personeel als qua materialen. De dekstal kan dan ook niet meer als doorgang of als ingang worden gebruikt.

Tevens **UITDRUKKELIJK** verzoek niet achter de stallingen te rijden om zich aan de benzine- of dieselpomp te bevoorraden : maak hiervoor gebruik van de 2de straattoegang.

Lic. H. VAN DE VOORDE

dr. P. BONTE

Van Thorenburghlaan 14, B-9860 Oosterzele

Tel. 091/63.92.11 of 63.92.10 - Fax 091/63.92.06 - B.T.W. 440.734.841 - Bank 443-7615001-25

De zuidoostelijke vleugel, dichtst bij de Torhoutsesteenweg gelegen en het meest waarneembaar vanaf de openbare weg, omvat de inkompartij, de burelen, vergaderzalen en de sanitaire ruimtes voor het personeel. De noordwestelijke vleugel omvat de stallingen voor de stieren, de dekstal en de opslag-

ruimtes voor voeders, voertuigen en machines. In deze opslagruimtes bevinden zich ook vier silo's, die boven het gebouw uitsteken. Deze beide vleugels zijn met elkaar verbonden door een doorgang voor de bezoekers, waarlangs een aantal laboratoria, bergplaatsen en sanitaire ruimtes gelegen zijn.

Het meest zuidelijke deel van het gebouwencomplex wordt gevormd door de conciërgewoning. Deze staat eerder los ten opzichte van de rest van de gebouwen, maar is toch mee in het geheel geïntegreerd, door de muur die het binnenplein omsluit en de passerelle die de conciërgewoning verbindt met de zuidoostelijke vleugel.

De verschillende functies en diensten zijn duidelijk afleesbaar in het plan. Het gebouwencomplex wordt gekenmerkt door een zeer heldere, zuivere opbouw van de ruimtes en de organisatie van het grondplan. Deze organisatie is functioneel en logisch, met de voor die tijd typische aandacht voor interne circulatie. Ze wordt gekoppeld aan wisselende ruimtelijke ervaringen. De vormgeving en ruimtewerking zijn subtiel en ingetogen, maar tezelfdertijd krachtig en helder (39).

De goede verdeling tussen geslotenheid en transparantie, zowel in de ruimtes als in de gevelvlakken, geeft een meerwaarde aan deze compositie, en is als een rode draad doorheen het ontwerp geweven. Zoals het grondplan ook aangeeft, is de compositie van de verschillende ruimtes zorgvuldig uitgekend. De grotere structuur van de stallen wordt in evenwicht gebracht door de lichte passerelle van teakhout, die de conciërgewoning met de administratiegebouwen verbindt. Het complex is bovendien ingeplant in een vrij open gebied, waardoor de ruimtelijkheid sterk tot uitdrukking komt.

Het gebouwencomplex kreeg, door zijn organisatie rondom het halfopen binnenplein, een open en verwelkomend karakter. In die zin belichaamt de vorm van het gebouwencomplex het openstaan voor de na-oorlogse maatschappelijk-economische ontwikkelingen in de veeteeltsector, die de kunstmatige inseminatie met zich meebracht. De organisatie van het gebouwencomplex was geschikt voor de ontvangst van bezoekers en geïnteresseerden en was er vooral op gericht sceptische rundveekwekers te overtuigen van de voordelen van kunstmatige inseminatie. De kwekers konden ter plekke een idee krijgen van de exploitatie en er werd hen getoond welke de kwaliteiten waren van bepaalde stieren die ondergebracht waren in de grote open loopstal in de noordwestelijke vleugel.

Architecturale kwaliteiten

De architecturale kwaliteiten van dit gebouwencomplex zijn talrijk. Arthur Degeyter leverde hier een meesterwerk af, wat des te meer bewonderenswaardig is omdat het een utilitair overheidsgebouw in de veeteeltsector betreft.

Hoewel sterk benadrukt dient te worden dat het vooral een bijzonder waardevol totaalconcept betreft van gebouw en omgeving, architectuur- en interieurontwerp, binnen-buitenrelaties, plan- en gevelopbouw, lichtinval, structuur, materialen, vorm en functie, kan een voorzichtige poging gedaan worden om verschillende facetten van dit totaalconcept te ontleden en te beschrijven.

Aandacht voor materialen en vakmanschap

Bij de totstandkoming van het gebouw werd grote aandacht besteed aan vakmanschap en aan de bijzondere architecturale expressie van materialen en structurele elementen: de elegante betonspanen, benadrukt door de lichtinval op deze plaats; ander functioneel en technisch knap en geïnspireerd gebruik van gewapend beton, de cilindervormige betonnen silo's, het eenvoudige wit geschilderde

▼
Betonnen silo's in
de opslagplaats
(foto G. Vermeire,
2007)

▲ Benadering van het KI-Centrum vanaf de straat
(foto F. De Baere, 2006)

baksteenmetselwerk, het zware en expressieve houten schrijnwerk, enz. Het gebouw heeft een duurzame, robuuste structuur.

Relatie architectuur – omgeving

De inplanting van het gebouw is bijzonder. Vanaf het punt van het complex, dichtst bij de Torhoutsesteenweg, krijgt men een globaal overzichtsbeeld, dat niettemin nog heel veel verborgen houdt. Reeds vanaf de parking vangt men voor het eerst een glimp op van het binnenplein en van de inkomhall waar men, langsheen de burelen en de waterpartij, automatisch wordt heen geleid. Het complex werd

gebouwd volgens een raster, niet evenwijdig, maar schuin ten opzichte van de weg, wat een zekere ruimtelijke spanning teweegbrengt. Bij een dergelijke compositie van volumes zijn de wijze van benadering en het gezichtsstandpunt belangrijk (40). De voorgevel is naar het zuidoosten gericht. De kantoorruimtes en vooral de woning genieten daarvoor van een maximum aan zonlicht. De stallen zijn aan de voorgevel (zuidoosten) overdekt, maar waren oorspronkelijk open naar de binnentuin, slechts gescheiden door een lang metalen hek. De opslagzones bevinden zich in het noorden. De stallen zijn via het laboratorium verbonden met de administratieve vleugel. De kantoorruimtes zijn op hun beurt verbonden met de woning van de stierhouder door middel van een overdekte passerelle over een lengte van 100 meter, evenwijdig met de stallen. De tuin van de woning werd gedeeltelijk ommuurd om de nodige privacy te creëren.

De gebouwen zijn doelbewust laag en onopvallend gehouden in functie van een bescheiden aanwezigheid in het landschap. De woning van de stierhouder en de administratieve vleugel met daaraan gekoppeld de laboratoria, bestaan uit slechts één bouwlaag. De stallen zijn dubbel zo hoog, maar die hoogte wordt verzacht door de hellende daken. Die bedaking (van zwarte cementplaten) wordt gekenmerkt door een hoogteverschil tussen de twee vlakken, waartussen een natuurlijke lichtinval gere-

► Zicht vanaf de passerelle op het binnenplein van het KI-Centrum
(foto G. Vermeire, 2007)

liseerd wordt. Ter hoogte van de verbinding labo – stallen is een raampartij uitgebouwd met opnieuw een hellend dak. Dit dynamische dakenspel zorgt voor een sterk tegengewicht voor de platte daken van de voorliggende gebouwen, en levert volumematisch een boeiend geheel op.

De omgevende tuin met onder meer de vijvers tegenaan de gevels van de noordoostelijke vleugel, die deze gevels weerspiegelen, werd mee ontworpen en getuigt van een bij overheidsgebouwen zeldzame aandacht voor tuinaanleg. Dit doen overigens ook de parkeergelegenheden, die in de groenaanleg werden geïntegreerd.

Relatie binnen - buiten

Een intense relatie met de omgeving, de verweving van het gebouw met de aan- en tussenliggende tuinen en patio's, zijn kenmerkend (41). In zijn totaliteit wordt daardoor een uiterst boeiende ruimtebeleving gerealiseerd. De waterpartij die de administratieve vleugel omringt, geeft een poëtische sfeer aan het complex en kan gezien worden als een manier om een moment van rust in het ontwerp in te voegen. Ook het binnenplein is bijzonder. Het wordt door een architecturaal zeer fijngevoelig ontworpen passerelle afgescheiden van de omgeving. Dit houdt in dat enerzijds het binnenplein zich gedeeltelijk opent naar de omgeving toe, wat het een verwelkomende uitstraling geeft. Anderzijds is het

grotendeels door sobere, witte muren omsloten, wat aan dit binnenplein een rustige, serene sfeer geeft.

Gevelopbouw

De esthetisch doordachte composities van enerzijds massieve gesloten gevelvlakken en anderzijds gevelopeningen (zowel 'verdiepte' poorten als effectieve leegtes) en transparante vlakken, geven het geheel een sterke architecturale expressie.

De inbreng en positie van raam- en deuropeningen gebeurde steeds volgens eenzelfde module, waarbij drie verschillende raamhoogtes gehanteerd werden, van een kwart hoog tot verdiepingshoog. De ritmiek van de gevels is kenmerkend, zowel in de plaatsing en indeling van de ramen als in bijvoorbeeld de plaatsing van de 'verdiepte' poorten in de noordgevel van de opslagruimtes.

Het gebruik van een beperkt aantal zorgvuldig gekozen materialen ondersteunt deze sereen sobere en sterke compositie: het eenvoudige baksteenmetselwerk met daarover een witte verflaag, werd gecombineerd met een donkere houtsoort (Cambodjaanse teak) voor het schrijnwerk (42). Daarnaast is ook het gebruik van beton als constructief en esthetisch element – voor ondermeer de silo's – opmerkelijk (43).

De geringe hoogte en horizontaliteit van het gehele complex en de uittorende silo's leveren een uniek, levendig beeld op.

◀ Ritmiek van de gevelcompositie: noordgevel van de opslagruimtes (foto G. Vermeire, 2007)

▲ Lichtinval in de opslagruimtes van het KI-Centrum (foto G. Vermeire, 2007)

Lichtinval

In het ontwerp werd bijzonder veel aandacht besteed aan lichtinval, een kwaliteit die inherent deel uitmaakt van goede architectuur. Het samenspel van ruimte- en volumewerking, materiaalkeuze en lichtinval in dit gebouw is treffend. Aan de ruimtes en betonnen draagstructuren, die gekenmerkt worden door een uiterst zuivere vormgeving, wordt door de gevoelig ontworpen lichtinval een delicate, zelfs poëtische toets gegeven.

Zorg voor detaillering

Opvallend in het gebouwencomplex is ook de zorg die aan detaillering werd besteed. Dit getuigt van de kunstzinnige instelling van de ontwerper. Zo is bijvoorbeeld de kunstige deurklink in de inkompartij opmerkelijk, evenals de typografische keuze en de plaatsing van de letters die de verschillende lokalen benoemen.

▲ De deurklink aan de inkompartij (foto C. Metdepenninghen)

Wijzigingen aan het gebouwencomplex

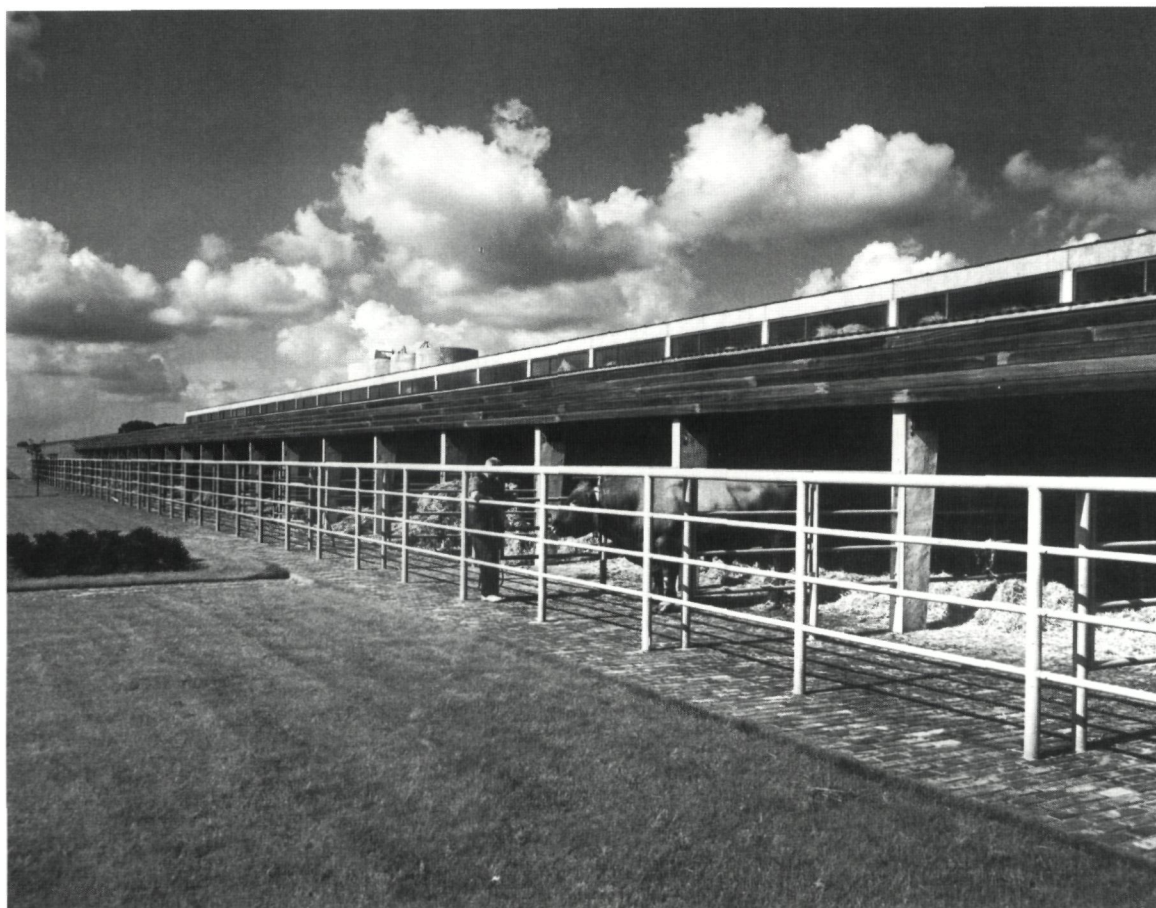
Er kan worden vastgesteld dat aan het gebouw in de loop der jaren een aantal wijzigingen werden aangebracht.

In 1982 werd – in opdracht van de provinciale vereniging voor kunstmatige inseminatie, en in samenwerking met Arthur Degeyter – de zuidoostelijke gevel van de stallen om redenen van gezondheid en hygiëne dichtgemaakt. De open hekkenstructuur maakte plaats voor een gesloten, wit geschilderde baksteengevel met een strook ramen bovenaan, volgens dezelfde typologie als het bestaande gebouw.

In 1989 werd – opnieuw onder leiding van Arthur Degeyter – de administratieve vleugel verbouwd en uitgebreid met een volume aan de westkant. Hierbij verdween een deel van de waterpartij die de administratieve vleugel omzoomde. Het visueel effect van de architecturaal fijngevoelige omzoming van het binnenplein door de passerelle, is hierbij ook deels verloren gegaan. Door het gedeeltelijk opvullen van de lege ruimte tussen die vleugel en de conciërgewoning werd het binnenplein grotendeels aan het zicht onttrokken en verloor het een deel van zijn subtiële openheid.

Herbestemming

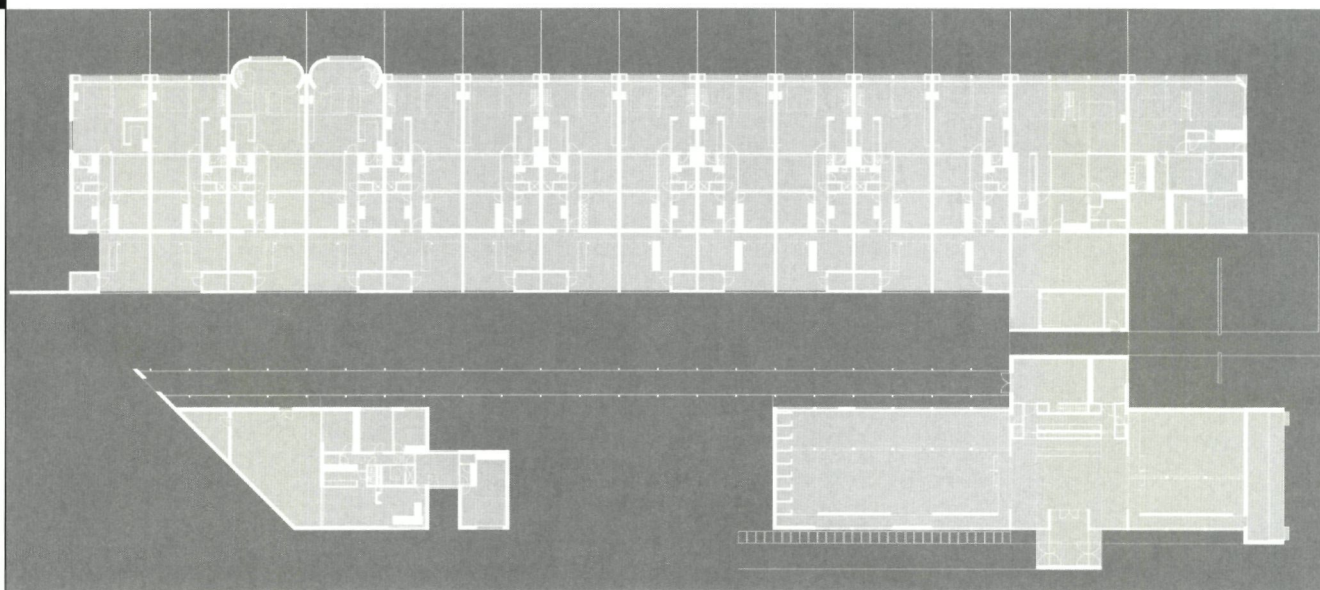
Het Centrum voor Kunstmatige Inseminatie is vandaag niet langer als dusdanig werkzaam. De leegstaande gebouwen werden in 2004 verkocht en aan het Architectuurbureau Antoine Dugardyn werd de opdracht gegeven om een herbestemming

◀ De oorspronkelijke open zuidoostgevel van de stallen (foto Sint-Lukas-archief, vermoedelijk eind jaren '60)

◀ De oorspronkelijke openheid tussen de conciërgewoning en de administratieve vleugel (foto archief mevr. Degeyter, eind jaren '60)

▲ Grondplan van de herbestemming (bureau A. Dugardyn)

voor het complex te ontwerpen. Deze herbestemming werd aangevat in 2007.

De vroegere stallen en opslagruimtes werden daarin herbestemd tot woningen, de administratieve vleugel werd een handelszaak, en de conciërgewoning onderging een renovatie. Hierbij werd gepoogd de geest van Degeyter's ontwerp maximaal te behouden, maar ruimtelijk ingrijpende aanpassingen waren noodzakelijk om de nieuwe functie en comfort naar hedendaagse normen mogelijk te maken.

De conciërgewoning bleef vrijwel ongewijzigd qua gevel en planindeling. De passerelle tussen woning en winkel bleef eveneens behouden. De vroegere uitbreiding van de administratieve ruimtes werd weggenomen: daardoor werd het halfopen karakter van het binnenplein, zoals Degeyter het voor ogen had begin de jaren '60, hersteld (44).

In het balkvolume dat oorspronkelijk de stallen en opslagruimtes omvatte, werden 14 woningen ingericht. Voor de indeling van dit volume in afzonderlijke wooneenheden, werd gebruik gemaakt van de bestaande structurele module van 4 meter. Elke woning kreeg een patio die zonlicht tot in de kern van de woning binnenbrengt. Door licht te trekken langs boven, werd het oorspronkelijk, uitwendig zichtbaar volume zo weinig mogelijk 'geschaad'. Van de hoogte van de opslagruimte werd gebruik gemaakt om een eerste verdieping in de woningen te creëren waarin zich nu de slaap- en badkamer situeren. De voormalige silo's werden in hun vorm en massiviteit vrijwel volledig behouden en vormen nu het omhulsel voor de trappen en sanitaire cellen. In de noordwestgevel van de vroegere opslagruimtes wordt de verhouding raamopening – muurvlak

omgekeerd. Daardoor kan de avondzon nu de woningen binnendringen en genieten de woningen van een aangename openheid naar het omgevende landschap.

Een vrij grote toegeving ten opzichte van het oorspronkelijk ontwerp is te vinden aan de voorgevel van de woningenreeks, de vroegere zuidoostgevel van de stallen. Er werd geopteerd voor de aanleg van een weg en de afbakening van een voortuin, bergplaats en overdekte parking per woning, door middel van een houten wand. Vanuit de optiek van wooncomfort houden deze ingrepen steek. De aanleg van deze weg, die de zuidwestelijke muur doorbreekt, deed echter de vroegere rustige geslotenheid en de sereniteit van het binnenplein gedeeltelijk teniet. Ook de potentie van het groene binnenplein als gezamenlijke semi-publieke ruimte voor de bewoners en woonerf voor spelende kinderen, ging hiermee verloren. Een houten wand onttrekt de mooi geritmeerde zuidoostgevel van de vroegere stallen aan het oog. Deze kan echter in principe op een later moment worden weggehaald; het originele ontwerp wordt dus niet onomkeerbaar gewijzigd.

De administratieve vleugel werd omgevormd tot een handelszaak. Hiervoor werden een aantal binnenmuren verwijderd. Uitwendig bleven het oorspronkelijk volume en de gevelindeling behouden en werd de later toegevoegde uitbreiding verwijderd. Aan de noordoostzijde werd evenwel een etalageraam toegevoegd, dat zich richt op het verkeer langs de Torhoutsesteenweg.

Door het KI-Centrum om te bouwen tot woningen en een handelszaak gaat een interessant stuk architectuur in Loppem niet verloren, maar krijgt het een nieuw leven. Het gebouwencomplex belichaamt een stuk lokale geschiedenis, waaraan een nieuw hoofdstuk werd toegevoegd in de periode 2007-2009.

Celine Oosterlynck is licentiaat kunstwetenschappen (Universiteit Gent). Zij is de auteur van het deel over architect Degeyter.

Gwendoline Vermeire volgde de opleidingen Architectuur (Sint-Lucas Gent) en Ruimtelijke Planning (Universiteit Gent). Zij schreef het deel over het KI-centrum.

EINDNOTEN

- (1) OOSTERLYNCK C., *Leven en werk van Arthur Degeyter, architect (1919-2004)*, (onuitgegeven verhandeling), UGent, 2007.
- (2) Biografie samengesteld met behulp van Ivonne De Vriese en Rita Gesquière, de eerste en tweede echtgenotes van Degeyter.
- (3) KADOC, Inschrijvingslijsten Daglessen (3.7/4.5.13.04).
- (4) VAN DE PERRE D., *Op de grens van twee werelden: Beeld van het architectuuronderwijs aan het Sint-Lucasinstituut te Gent in de periode 1919-1965/1974*, Gent, 2003, p. 43-44.
- (5) *Ibid.*, p. 60-61.
- (6) *Ibid.*, p. 60-62.
- (7) *Ibid.*, p. 62-63.
- (8) Diploma Sint-Lucas, Dossier Orde van Architecten.
- (9) VAN DE PERRE D., *op. cit.*, p. 139.
- (10) WITDOUCK G., *De architect Jozef Viérin (1872-1949) een monografie*, (onuitg. lic. verh.), UGent, 1982, p. vi.

▲
De voormalige
administratieve
vleugel, nu een
handelszaak
(foto
C. Metdepenninghen)

- (11) CONSTANDT L. (ed.), *Stenen herleven: 111 'Kunstige Herstellingen' in Brugge 1877-1988*, Brugge, 1988, p. 220.
- (12) WITDOUCK G., *op.cit.*, p. 13.
- (13) CONSTANDT L. (ed.), *op.cit.*, p. 221.
- (14) Ongepubliceerde studie van o.a. Walter Barthier.
- (15) Idem.
- (16) ARON J., *La Cambre et l'Architecture. Un regard sur le Bauhaus belge*, Brussel, 1982, p. 49-50.
- (17) Ongepubliceerde studie van o.a. Walter Barthier.
- (18) CONSTANDT L. (ed.), *op.cit.*, p. 72-73.
- (19) Ibid., p. 74.
- (20) RAVYTS K., RONDAS J., *Het Brugse 1940-1945. Deel 2 Bevrijding en straatterror, Kortrijk*, 2001, p. 254-257.
- (21) Interview met Rita Gesquière, op 23 mei 2007 en met Ivonne De Vriese, op 30 mei 2007.
- (22) GILTÉ S. (e.a.), *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen: inventaris van het bouwkundig erfgoed: Provincie West-Vlaanderen: Gemeente Brugge: Deelgemeente Sint-Andries*, Brussel, 2005, p. 229.
- (23) Interview met Ivonne De Vriese, op 18 juni 2007.
- (24) Interview met Luc Devliegheer op 24 mei 2007.
- (25) Interview met Rita Gesquière, op 23 mei 2007.
- (26) DEVLIEGHER L., *25 jaar monumentenzorg in West-Vlaanderen (1950-1975)*, Brugge, 1975, p. 248.
- (27) Interview met Rita Gesquière, op 13 juli 2007.
- (28) VAN DE PERRE D., *op.cit.*, p. 140.
- (29) FONCKE H. en MEGANCK L., *De naoorlogse jaren van de Prijs Van de Ven (1950-1968): de zoektocht naar een architectuur voor de "moderne tijd"*, in *M&L*, 2003, jg. 22, nr. 2, p. 28.
- (30) Interview met Rita Gesquière, op 23 mei 2007.
- (31) *Centre d'insémination artificielle*, à Loppem, in *La Maison*, mars 1964, nr. 3, pp. 76-77, 98-99. *Centre d'insémination artificielle à Loppem*, in *Architecture*, 1964, nr. 56, p. 401-403.
- (32) *Centre d'insémination artificielle*, à Loppem, in *La Maison*, mars 1964, nr. 3, p. 76. FONCKE H. en MEGANCK L., *De naoorlogse jaren van de Prijs Van de Ven (1950-1968): de zoektocht naar een architectuur voor de moderne tijd*, in *M&L*, 2003, 22/2, p. 6-8.
- (33) Gemeentearchief Zedelgem, Bouwdossiers, 1962.
- (34) DHONT (medewerker van Degeyter), mondelinge bron, juli 2007.
- (35) *Centre d'insémination artificielle*, à Loppem, in *La Maison*, mars 1964, nr. 3, p. 76-77.
- (36) Interview met Rita Gesquière, juli 2007.
- (37) AALTO A., *Alvar Aalto*, Barcelona, Loft Publications, 2002.
- (38) GEERTS P., *De vader van de Brugse tuinen*, in *De Standaard*, 7 augustus 2004, p. 14.
- (39) Ibidem.
- (40) DE BAERE E., advies omtrent verkavelingsaanvraag d.d. 2005 voor het terrein van het KI-Centrum.
- (41) Ibidem.
- (42) Ibidem.
- (43) Gemeentearchief Zedelgem, Bouwdossiers, 1962.
- (44) DUGARDYN A., Stedenbouwkundige aanvraag herbestemming KI-Centrum, 2007.

SUMMARY

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN OUR LADY'S BASILICA IN TONGEREN. ROMAN AND EARLY MEDIAEVAL PERIOD

The interior restoration and emergency excavation of the protected monument, Our Lady's Basilica in Tongeren, have been finished. The excavation took place with a view to install underfloor heating and a basement museum, implying the deepening of the entire basilica up as much as 3 meters below ground level. An overview of the occupation history of this extremely rich site cannot yet be provided. The article treats the remnants of Roman occupation and the transition to early Middle Ages underneath Our Lady's basilica, until now one of the few places in our country where traces of this little known transition period could be certified.

The oldest Roman occupation layers were only sporadically reached underneath the basilica. Emergency excavations in the surroundings have shown that the eldest traces relate to the short presence of the Roman army around 10 b.C. The first permanent settlements date from the early 1st century.

Underneath the basilica appears already in the late 1st century a rich, mainly stone-built urban dwelling. The early Roman building traces were remarkably well preserved. The reconstruction of the ground plan of this domus is however nearly impossible. The fact is that in many places the early Roman building traces were destroyed by foundations of later churches. In addition this domus had a history of building and rebuilding of more than two centuries and it was destroyed by fire twice, namely in the early second half of the second century and during the second half of the third century.

In the West wing of this domus was most probably a rectangular hall with an apsis to the east, most likely the aula. It was probably re-used after the rest of the domus remained vacant and thus dates probably from the period between the destruction of the town by the Franks near the end of the third century and the construction of the new city wall in the first half of the fourth century. In the same period a small bathing house is made just to the west of the aula with a stone basin to the north of it, possibly for water supply.

In the fourth century, probably following the construction of the late Roman city wall, on the grounds of the dismantled domus, a monumental, three-nave basilica was built. Part of this was discovered in the northern outside wall, fragments of the foundation of four pillars between the central nave and the southern side aisle as well as an apsis to the east in nearly perfect condition. The interior design of the basilica with a heightened choir with a small monument, separated from the nave by three chronological walls, the remnants of a stone bench on

the inside of the apsis, the orientation, all these elements suggest that the building was arranged as an early Christian church. These could very well be the remains of the only Roman episcopal in our country and the construction can be related to Servatius, the only late Roman bishop of *Tungri* known from historical sources.

To the east and southeast of the basilica foundations have been found of sharpened piles driven in rows of four. Following the ground plan these would have formed the eastern part of a three-nave basilica. It is unclear whether it is a predecessor of the stone basilica or rather an extension of the latter. In any case, it seems to be an unfinished foundation.

The apsis of a three-nave, stone basilica was re-used for the construction of a single-nave Merovingian church, of which only the western façade with entrance and part of the northern façade were cut out.

The western façade and possibly the apsis of the Merovingian church were re-used and integrated in the construction of a larger, single-nave Carolingian church.

Around the early mediaeval churches were graveyards, with east-west oriented inhumations. Until now, the eldest skeleton could be dated with the carbon 14 method to the seventh century.

THE ELDORADO IN ANTWERP – FROM DANCE-HALL TO SUPER-MARKET

After research the covered Market at the Van Wessenbekestraat in Antwerp, Belgium proved to be the original Eldorado dance-hall, built in 1877. However, continued research showed that only part of the current building is traceable as belonging to the original construction. A police dossier in the Antwerp city archives showed that the dance-hall remained active as such only until 1904 and that it had been seriously rebuilt around 1887. In 1904 the covered freshmarket was then opened and in

different phases adapted to the modern needs of the trade. The façade at the Van Schoonhovestraat bears all traces of this evolution. Begun in 1904, most parts we find today were added between 1908 and 1928. In 1984 the building was seriously affected by fire and hence rebuilt. The current construction of the covered market mainly re-uses the ground floor cast iron pillars in their original setting. The pillars supporting the first floor galleries where recuperated in other parts of the building as one can see today in the façade at the Van Wesenbekestraat, designed by Architect Van Bulck. The iron spans we can admire today cannot be dated correctly by lack of factual information on when these actually did replace the original wooden roof spans. The fact that this building is about to be the only remaining of some 200 similar dance-halls from the same period spread around the city of Antwerp and that today only roughly the ground floor plan of the building eventually shows to be original, seriously proves how vulnerable festive architecture of the past really is. The author strongly advises the Flemish government to adopt an adequate preservation policy for festive architecture from the past.

CENTRE FOR ARTIFICIAL INSEMINATION, BY ARTHUR DEGEYTER

On the 23rd July 2007, the Centre for Artificial Insemination (AI Centre) in Loppem, designed by Arthur Degeyter, was listed as a monument. This article focuses on the architectural qualities and style influences that can be recognised in this building, and gives an introduction to the oeuvre of Degeyter as a whole.

Style influences

The AI Centre was built in 1962. The design is typical for Degeyter's modernist style, which can be situated between 1960 and 1964. Degeyter's modernism could be compared to Alvar Aalto's, a modernism rooted in local traditions, and with a lot of attention to the interface between architecture and its environment and for the architectural expression of structural elements. The influence of Richard Neutra and Walter Gropius can be surmised from the horizontality of the design and the way strips of windows were brought into the elevations. The AI Centre is, first and foremost, an aesthetical and functional building.

Historical value

The AI Centre is in more ways than one a unique witness of the early 1960's. The modernist architectural style is of course typical. So, however, is the use of the building. Insemination, as an artificial way of dealing with cattle, was typical for this period. The purpose of the AI Centre was to help stock farmers to improve cattle-breeding

by extirpating contagious diseases and preventing birth defects. The building therefore held stables, storage space, labs, offices and a house for the care-taker. With the AI Centre as their basis, twenty vets operated throughout the whole of West-Flanders.

Architectural qualities

The architectural qualities of this building are remarkable, even more so as this is in the first instance a functional building in the agricultural sector. Though it must be emphasised that this building is a succesful all-embracing concept of the interface between architecture and environment, plan and elevation design, light, structures and materials, a careful attempt can be made to describe the different aspects of the design.

In the design of the building, specific attention was given to the architectural expression of structural elements such as concrete columns and beams, the quality of which was underlined by light coming through well-positioned openings in the elevations.

The interface between architecture and its environment was also well-considered. One's first impression of the AI Centre from the main road is of a rather modest and well balanced building. As the visitor approaches the building it gradually reveals its secrets to him. The constant changing of perspectives allows for an interesting perception throughout the whole visit.

The building complex has been organised around a central, half-open courtyard that has a very quiet, serene, and yet welcoming atmosphere. From the different interior spaces of the building, specific visual relationships with this courtyard were established.

The plan of the building is functional and logical, with an attention for internal circulation that was typical of the 1960's. The composition of spaces is powerful in its simplicity, and at the same time subtle and interesting.

The elevations are compositions of solid plain walls and carefully positioned openings, which results in a powerful architectural expression. The use of a limited number of materials – white painted brickwork, and wooden carpentry – underlines the powerful soberness of the composition.

Redevelopment

The Centre for Artificial Insemination is no longer used as such. In 2007 it was redeveloped. The stables and storage spaces were transformed into houses, and the former offices into a shop. Although efforts were made to keep to Degeyter's concept, rather dramatic changes have been made in order to adapt the building to its new use and standards of modern comfort.

